

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Levend kasteel

2
LENTE
2011

4 | Kasteel Amerongen

Tien jaren heeft de restauratie geduurd. In juni heropent Kasteel Amerongen met een inventieve filminstallatie van regisseur Peter Greenaway.

10 | Play BKR Eindhoven

Zestien Eindhovenaars exposeerden een kunstwerk uit de collectie van de Rijksdienst. Thuis boven de bank. Hoe toegankelijk kun je kunst maken?

20 | Digitaal draagvlak

Beslissingen over een monument vragen om kennis van zaken. Daarom is het belangrijk de informatie over erfgoed op internet te verbeteren.

32 | De Grebbelinie

Veel mensen vermoeden dat de Grebbelinie tegen 1940 is aangelegd. Maar ze is veel ouder. In april wordt de linie rijksmonument.

VERDER IN DIT NUMMER

- 3 | In Kort Bestek
- 8 | De kogge van Kraggenburg
- 12 | Erfgoed en Ruimte
- 15 | Verbouwen zonder vergunning?
- 16 | Hitte en hoosbuien
- 18 | Kijk! Onverwachte doorstart
- 22 | Drie Dingen
- 23 | De duinen

- 24 | De Sahara en de Kalahari
- 27 | Het Agnetapark in Delft
- 28 | De sterrenwacht van Leiden
- 30 | Een wrak voor de Eemshaven
- 31 | Aangenaam Kennis Te Maken: 3 conservatoren
- 34 | Publicaties
- 36 | Actueel Erfgoed

Foto voorzijde Regisseur Peter Greenaway gaat Kasteel Amerongen weer bevolken als in de zeventiende eeuw, maar nu met moderne technologie
Foto Saskia Boddeke/Peter Greenaway
Zie pagina 4.

Rijk en regels

Nederland is een rijk land. Wij bezitten een kapitaal aan schilderijen, meubels, interieurs, monumenten, archeologische resten en historische landschappen. We voelen ons rijk. We genieten er met zijn allen dagelijks van. Onze voorouders hebben ons het erfgoed – met die typische karaktertrek van Hollandse zuinigheid – goed verzorgd nagelaten. Zij hebben met aandacht en liefde de kunst en cultuur van henzelf en van hún voorouders aan ons overgedragen. Op onze beurt willen ook wij zuinig zijn op dat rijke bezit. Wij willen het in goede staat doorgeven aan onze kinderen.

Wij voelen ons allen eigenaar, maar wie is de juridische eigenaar? In Nederland is bijna al het erfgoed dat door de overheid wordt beschermd, dat het predicaat ‘rijksmonument’ draagt, in particulier bezit. Een natuurlijk persoon, een familie, een stichting, een genootschap of een andere juridische vorm. Gelukkig beseffen al die juridische eigenaren heel goed hoeveel waardevols zij in handen hebben. We zien dat zij met liefde hun kapitale bezit verzorgen. Daartoe kunnen zij terecht bij veel deskundige bedrijven en enthousiaste vrijwilligers. Bij bijzondere vragen kan een beroep gedaan worden op de rijksoverheid. Voor specialistische kennis en deskundigheid, of voor financiële ondersteuning kunnen de eigenaren aankloppen bij onze Rijksdienst.

De overheid wil de eigenaar nu ook ten dienste staan door de regels te vereenvoudigen. De politiek heeft hier de afgelopen jaren om gevraagd. Daartoe wordt er gekapt in het woud aan regels. En dat roept veel emoties op in erfgoedland. Zie hiervoor ook pagina 15 van dit nummer. Sommige erfgoedzorgers doen het voorkomen alsof straks alles vogelvrij is. Zij geven voorbeelden die het ergste doen vrezen. Ik denk dat het zover niet komt. Uitgangspunt is het vertrouwen in de eigenaar van ons erfgoed. Dat hij met veel aandacht en zorg zijn bezit koestert. Voor wijzigingen van zijn beschermde monument die de monumentale waarde aantasten, blijft een vergunning nodig. En voor een aantal kleine ingrepen zal dat voortaan niet meer zo zijn. Minder bureaucratie, dat is wat we allemaal willen.

CEES VAN 'T VEEN
directeur

De terp van Finkum

TERPEN REDDEN

Wat er nog rest van de terpen in Friesland, de prehistorische en middeleeuwse woonheuvels, loopt gevaar. Veel terpen zijn als akkerland in gebruik. De ploeg woelt telkens diepere grondlagen om, waarbij archeologische resten beschadigd kunnen raken. Bovendien verdwijnt zo langzaam maar zeker het karakteristieke reliëf in het verder vlakke Friese landschap. De terpen beschermen als rijksmonument helpt onvoldoende. Daarom is het beter de waardevolste terpen als grasland te gebruiken dan als akkerland. De provincie en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed stellen hiervoor elk € 800.000,- ter beschikking, zo zijn zij op 28 januari overeengekomen. Vernieuwend is dat het op basis van vrijwilligheid en in nauw overleg met de boeren gebeurt.

BIBLIOTHEEK ROEREND ERFGOED VERHUISD

Op 1 januari is een deel van de bibliotheek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed verhuisd naar Hobbemastraat 22 in Amsterdam, het Ateliergebouw. Iedereen kan hier terecht voor informatie op het gebied van restauratie en conservering van roerend erfgoed. Voorheen was deze bibliotheek gevestigd in een andere en inmiddels opgeheven vestiging van het Instituut Collectie Nederland.

Natuurstenen vloer uit 1915 in de hal van scheepvaartmaatschappij Van Driel in Rotterdam

NATUURSTEEN-DAG 2011

Natuursteen in de jongere bouwkunst, dat is het thema van de Vlaams-Nederlandse natuursteendag 2011 *Stenen van binnen, stenen van buiten*. Op 14 september is de Technische Universiteit Delft gastheer. Vlaamse en Nederlandse deskundigen wisselen dan kennis uit. Dit is belangrijk,

omdat de laatste jaren veel bouwwerken uit 1850-1940 en de wederopbouw zijn beschermd als monument. De nieuwe materialen en technieken uit deze periode vragen om een specifieke kijk van de monumentenzorger. De TU organiseert de natuursteendag samen met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en TNO. 's Ochtends lezingen en presentaties in Delft, 's middags themawandelingen door Rotterdam, met aansluitend een receptie. Deelname kost € 225,-, voor studenten € 50,-. Aanmelden via www.natuursteendag.nl.

VERBETERING

Per abuis is op pagina 23 van het winternummer komen te staan dat aan de bergingsteams van twee Duitse oorlogsvliegtuigen een veldarcheoloog van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed was toegevoegd. Zoals gemeld waren de bergingen het initiatief van de gemeente Apeldoorn en de gemeente Utrecht. Zij hebben ook zorg gedragen voor de personele bezetting in het veld. Zie voor het Utrechtse archeologische rapport www.utrecht.nl/cultuurhistorie.

HULP BIJ RUIMTELIJKE PLANNEN

Sinds februari valt via www.cultureelerfgoed.nl de *Handreiking erfgoed en ruimte* te raadplegen. De stappenplannen, praktijkvoorbeelden en praktische tips kunnen gemeenten ondersteunen om erfgoed in ruimtelijke plannen te verankeren.

WANNEER MOGEN UNIVERSITEITEN EERST GRAVEN?

Om te voorkomen dat er wetenschappelijk onderzoek in de verdrukking komt, kunnen universiteiten voorrang krijgen op archeologische bedrijven om een opgraving te doen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft in januari nader aangegeven onder welke voorwaarden dat kan. Zie www.cultureel-erfgoed.nl.

JAARVERSLAG 2010

94 bouwwerken zijn er in 2010 aangewezen als rijksmonument. Het merendeel stamt uit de wederopbouw. Ook kregen vorig jaar vijf archeologische vindplaatsen rijksmonumentale bescherming. Dat en meer leest u in het jaarverslag van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed op www.cultureelerfgoed.nl.

PERSONELE VERSCHUIVING BIJ DE RIJKSDIENST

Senior onderzoeker gebouwd erfgoed dr. Pim Brinkman verlaat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed op 1 april, om te gaan werken bij de Inspectie van het Onderwijs.

GRATIS NAAR DE RESTAURATIEBEURS

Met de code RCE547 kunt u via www.restauratiebeurs.nl gratis een toegangsbewijs krijgen voor de Nederlandse Restauratiebeurs. De beurs wordt op 14, 15 en 16 april gehouden in de Brabanthallen in 's-Hertogenbosch. Elk van de dagen heeft een eigen thema, achtereenvolgens het ambacht, de modernisering van de monumentenzorg en de eigenaar. Overkoepelend staat de beurs in het teken van duurzaamheid in de monumentenzorg.

Ambachtelijk werk op de Restauratiebeurs

FOTO NEDERLANDSE RESTAURATIEBEURS

25 JAAR ERFGOED IN DE PRAKTIJK

Dit jaar bestaan de opleidingen onder de noemer Erfgoed in de Praktijk 25 jaar. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed geeft de eendaagse cursussen samen met het Nationaal Restauratiefonds. Ze zijn bedoeld voor iedereen werkzaam in de erfgoedsector. Denk aan opleidingen als *Financiële monumentenzorg* en *Cultuurhistorie en het bestemmingsplan*. In 2011 is het programma uitgebreid met de cursus *Monumentaal groen in de praktijk*. Deze vergroot de vaardigheden in tuinhistorisch onderzoek en in de waardstelling van park, tuin en begraafplaats, en wordt verrijkt met een excursie in een historisch park. Nadere informatie: www.erfgoedindepraktijk.nl.

32 MILJOEN VOOR GROTE RESTAURATIES

In januari en februari kende staatssecretaris Halbe Zijlstra bijna 32 miljoen euro toe voor grootschalige restauratie en herbesteding. De subsidie gaat naar 49 rijksmonumenten en acht organisaties voor monumentenbehoud. Dankzij de subsidie zal bijvoorbeeld dierentuin Artis in Amsterdam na meer dan zestig jaar het Groote Museum weer kunnen openen voor het publiek. En de middeleeuwse Broederkerk in Deventer kan eindelijk beginnen aan de hoognodige restauratie. Andere markante monumenten zijn de sofababriek Cereol in Utrecht en Fort Rammekens in Ritthem, die beide een nieuwe bestemming krijgen. Ook ontvangen vier watertorens in Groningen, Sint Jans klooster, Domburg en Bergen op Zoom subsidie.

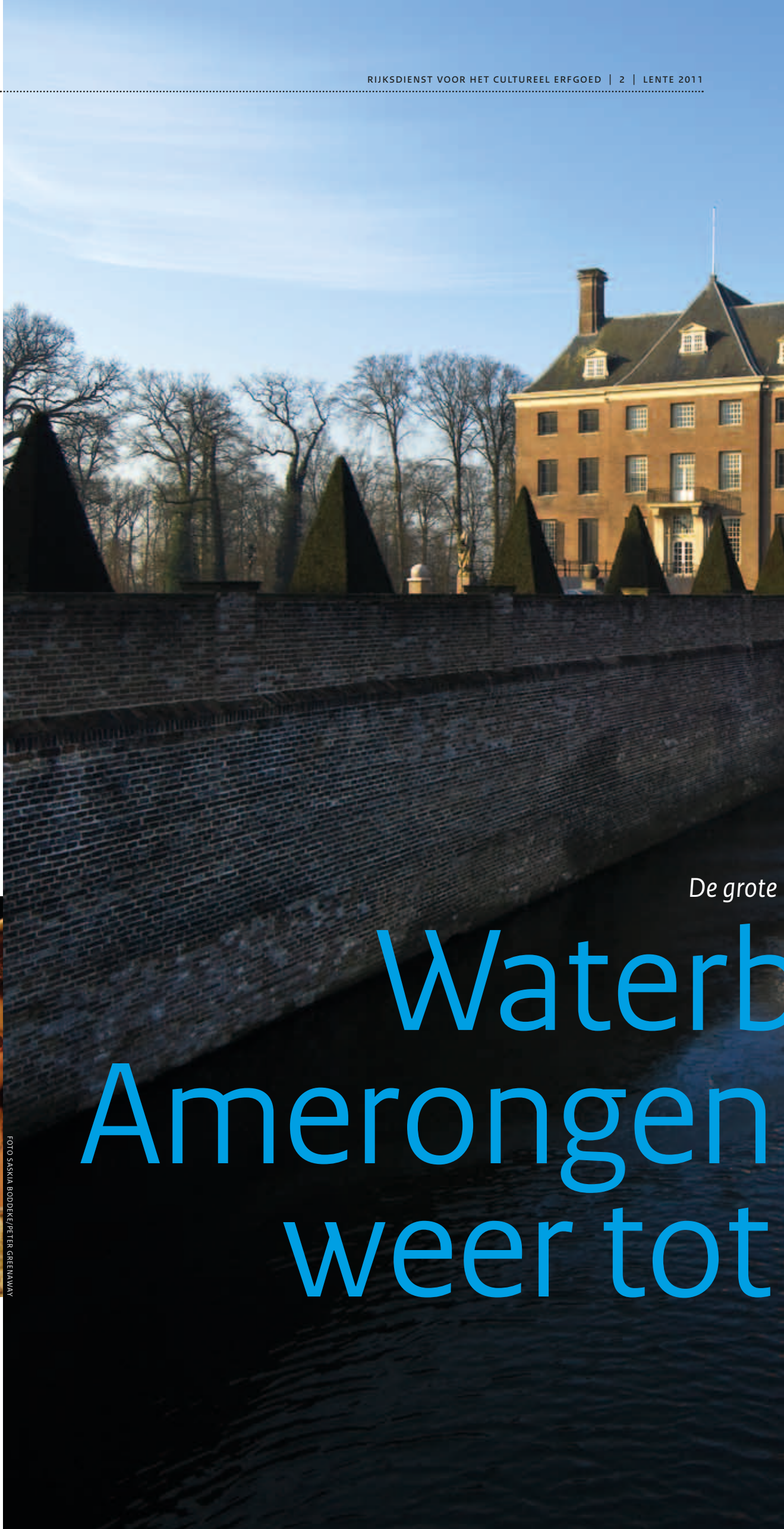

Halbe Zijlstra en de Groninger Watertoren Noord

Tien jaren heeft de restauratie van Kasteel Amerongen geduurd. Ze waren typisch Nederlands: het was één grote strijd tegen het water. In juni heropent het kasteel als museum en concert- en conferentiecomplex. Met een inventieve filminstallatie van regisseur Peter Greenaway, die de geschiedenis laat herleven. COR VAN KOOTEN

Regisseur Peter Greenaway gaat Kasteel Amerongen weer bevolken als in de zeventiende eeuw, maar nu met moderne technologie. Hier de toenmalige eigenaar Van Reede met zijn vrouw Margaretha Turnor

De grote

Waterb Amerongen weer tot

restauratie van een nat kasteel

ourcht
komt
leven

Er moest wel iets gebeuren, toen in 2000. De muren zaten vol scheuren. Lambrisingen, vloerdelen en dragende balken waren vergaan. Een tuinmuur was scheefgedrukt. Zelfs het gietijzeren fornuis roestte weg. En de oorzaak? Water. Heel veel water. Kasteel Amerongen rijst namelijk als een massief blok uit de slotgracht omhoog. Vlak daaromheen stroomt nog een buitengracht. En dat allemaal in de natte uiterwaarden van de Nederrijn, midden in Nederland.

Daar waar de Utrechtse Heuvelrug neerdaalt richting de rivier staat sinds 1680 dit statige, classicistische huis. Het is gebouwd in opdracht van edelman Godard Adriaan van Reede op de fundamenten van de middeleeuwse voorganger van het kasteel. Franse soldaten hadden die burcht zeven jaar eerder geplunderd en tot op de grond toe afgebrand. Van Reede was een van de belangrijkste diplomaten van de Staten-Generaal. Ook zijn Engelse vrouw Margaretha Turnor verkeerde in de hoogste kringen en had veel politieke invloed.

Omdat Van Reede vaak in het buitenland verbleef, schreven zij elkaar veel brieven. Die zijn bewaard gebleven en twee jaar geleden gebruikt door historicus Luc Panhuysen voor zijn veelbesproken boek *Rampjaar 1672*. Kon Van Reede als ambassadeur in Berlijn de Republiek redden? Zijn eigen kasteel in ieder geval niet. Terwijl Turnor naar hun andere huis in Den Haag gevlucht was, had Lodewijk XIV op Amerongen overnacht. De Franse opperbevelhebber sommeerde Van Reede naar huis terug te keren en zich over te geven. Hij weigerde. Daarop vernietigden de Fransen in februari 1673 het complete landgoed.

Terwijl Turnor gevlucht was, had Lodewijk XIV op Amerongen overnacht

Monumentaal icoon

Het nieuwe kasteel werd eigentijds, strak en sober gedecoreerd, en daardoor juist vorstelijk van uitstraling. Drie eeuwen van intensieve en minder intensieve bewoning volgden. Tot in 1977 de laatste edellieden het kasteel met zijn rijke inventaris aan een stichting verkochten. Het werd een museum.

Tien jaar heeft de restauratie geduurd, maar in juni zal Kasteel Amerongen weer volledig open zijn. Alle schade die het water had aangericht is hersteld. De meubels worden momenteel weer binnengedragen, de wandtapijten opgehangen en het porselein wordt weer neergezet. De restauratie kostte veel tijd, maar was dan ook omvangrijk. Met 8,6 miljoen aan subsidie konden vaklui innovatief en duurzaam te werk gaan.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed was daar nauw bij betrokken. Kasteel Amerongen is namelijk een monumentaal icoon van Nederland. Een groot deel van het kasteel is sinds de zeventiende eeuw vrijwel onaangetast gebleven. In de gevels bevinden zich de oudste schuiframen van ons land. Ook de aanpassingen in het interieur die de bekende architect Pierre Cuypers rond 1900 deed, zijn zeer waardevol. Het overheidsgeld werd dan ook toegekend onder de noemer Kanjersubsidie. »

» Water en nog eens water

Als je in een uiterwaard bouwt, dan weet je dat je je aan de verkeerde kant van de dijk bevindt. En dan stroomt er ook nog eens continu flink wat water de Heuvelrug af richting de rivier, vol over het landgoed. Al sinds de bouw in 1680 staat het souterrain van Kasteel Amerongen dan ook regelmatig blank. Bij de restauratie is er onderzoek gedaan om dit op te lossen. Daaruit bleek echter dat een ondergrondse waterkering rondom het kasteel het probleem alleen maar zou verergeren.

Voor de bodem van de grachten zou dan namelijk kunnen bezwijken onder de hevigere opwaartse druk van het grondwater. Er zou dan een ongewenste verbinding ontstaan met de onderliggende waterlagen. En die zou niet meer te herstellen zijn. In de grachten en onder het huis zijn nog steeds bronnen actief. Bij de grotere verschillen in het grondwaterpeil die zo'n waterkering zou veroorzaken, gaat er zand onder het kasteel wegspoelen. En dan zal het huis verzakken. Daarom is er voor gekozen niets aan de situatie te veranderen. Wel wordt de waterstand in de gaten gehouden. Afgelopen winter is het souterrain droog gebleven, terwijl er flink wat water door de Nederrijn werd geduwd.

Onevenwichtige vochthuishouding

Het natte onderhuis was eeuwenlang het domein van het personeel. Alle houten onderdelen zijn daar ooit weggerot. Ze zijn dan ook allemaal in de twintigste eeuw vervangen. Zelfs het grote gietijzeren fornuis in de keuken is voor een groot deel weggeroest, terwijl dat bij gietijzer gewoonlijk zeer langzaam gebeurt. Het fornuis stamt van rond 1900 en heeft aardig wat keren in het water moeten staan. De zeer onevenwichtige vochthuishouding van het hele kasteel is bij de restauratie een belangrijk punt van aandacht geweest. Er is langdurig gemeten

voordat de juiste voorzieningen getroffen konden worden om het binnenklimaat beter beheersbaar te maken. Een nieuwe verwarming zal hier nu voor zorgen. Deze is aangelegd op advies van de Rijksdienst. Samen met het toenmalige Instituut Collectie Nederland en de Technische Universiteit Eindhoven had de dienst daar onderzoek naar gedaan. Op enkele conferenties hebben toen ook deskundigen van andere organisaties hun licht over het vochtige Kasteel Amerongen laten schijnen.

Roestende ankers

Ook de landkaart aan scheuren in de muren van het huis is veroorzaakt door het water. Aanvankelijk werd gedacht dat verzakkingen de muren deden scheuren. Bij het openen van de eerste scheur werd echter al duidelijk dat de muren verstevigd zijn met een immense hoeveelheid ijzeren ankers. Ze zijn meer dan polsdik en lopen soms door over meerdere verdiepingen.

Optrekkend vocht heeft vrijwel al die ijzerwerken doen roesten. En roestend ijzer wordt vele malen dikker, zodat de ankers de muren uit elkaar gedrukt hebben. Alle muren zijn bij de restauratie opengemaakt, zodat de ankers geconserveerd konden worden. Je ziet er nu niks meer van.

Ook het andere muurwerk dat rechtstreeks in het water staat, zoals de vele kademuren langs de grachten, de bakstenen bruggen en de muren van de voorburch, hadden aardig te lijden gehad onder het contact met het water. Dat metselwerk is ook allemaal hersteld.

Natte bagger

Voor een groot deel is het complex omgeven door een tuinmuur. Het had heel wat voeten in de aarde om oude stenen van Amerongs formaat bij elkaar te sprokkelen om die te kunnen herstellen. Ronduit

bijzonder is de restauratie van een groot stuk tuinmuur geweest dat wel een centimeter of veertig uit het lood gedrukt was. Er was bagger tegenaan gestort. Bagger, modder. Alweer dat water dus. De bagger is weggehaald en de muur is in delen gezaagd. Die zijn stuk voor stuk rechtgezet en toen weer aan elkaar gemetseld.

De broeibakken en muurkassen in de moestuin waren er beroerd aan toe. Ze zijn hersteld met dezelfde soort specie als die destijds bij de bouw is gebruikt. Niet alleen omdat dat bouwkundig beter is. Met cement zouden sommige gewassen in de bakken en kassen namelijk niet goed groeien. Vandaar dat er met specie van kalk is gewerkt. Voor het grootschalige onderhoud van de tuinen is ook subsidie verstrekt. Dat wordt momenteel nog uitgevoerd, net als de restauratie van de tuinornamenten. Denk daarbij aan vazen, beelden, lantaarns en banken, die verspreid op het terrein staan.

De bewoners keren terug in de artistieke verbeelding van Greenaway

Rottend hout

Het optrekkende water is ook tekeergegaan in het hout van de constructie en van de betimmeringen van het huis. Veel van de dragende uiteinden van de balken waren door bruinrot aangetast. Daardoor was hun draagsterkte weggevallen. De balkkoppen zijn hersteld. En dat was niet altijd even simpel. Zo hangt aan flink wat balken een zwaar stucplafond.

De meubels worden Kasteel Amerongen weer binnengedragen

Nieuw leven in een filmprojectie van Greenaway

Kasteel Amerongen rijst als een

De bovenliggende vloeren moesten daarvoor dus opengelegd worden. Geluk bij een ongeluk was dat op veel plaatsen vloerplanken waren vergaan en toch al vervangen moesten worden.

Ook een vloer met maar liefst veertien meter lange grenen delen moest eruit om bij de rotte balken te kunnen. Hij zit er nu weer netjes in. De rottende lijstwerken van de Grote Galerij zijn vervangen. Bijzonder is dat de nieuwe balken er oud uit zien. Dat komt omdat de buitenkanten van de oude, in profiel geschaafde en geschilderde balken er dun van af zijn gezaagd. Die zijn tegen de nieuwe balken bevestigd.

De houten lambriseringen van het kasteel zijn allemaal aan stenen wanden bevestigd. Tegen de vochtige buitenmuren waren veel lambriseringen vergaan. Ook zij zijn hersteld met behoud van de oude verflagen.

17e-eeuws ingericht

Kasteel Amerongen was tot aan de restauratie nog vrijwel net zo ingericht als in 1940, met pronkmeebels, portretten en een rijk gevulde bibliotheek. Ook deze weelderige inrichting is tijdens de restauratie opgeknapt dankzij een ruimhartige subsidie van de provincie Utrecht. We hebben het dan niet alleen over schilderijen, zilver en gordijnen, maar ook over bijzondere muziekinstrumenten als klavecimbels en een kabinetorgel uit 1813. Het herstel van de collectie is voor een groot deel op de buitenplaats zelf uitgevoerd.

De gelijktijdige restauratie van onroerend en roerend erfgoed heeft een synergie opgeleverd die van wezenlijke invloed op de kwaliteit is geweest. Een vochtig binnenklimaat tast tenslotte zowel bouwdelen als losse voorwerpen aan. Beide soorten restauraties konden nu mooi op elkaar afgestemd worden. De eerste jaren zal het kasteel zeventiende-

eeuws zijn ingericht, de periode waarin het de gloednieuwe buitenplaats van Godard Adriaan van Reede was. De volgende eeuwen zullen in de tijd daarna aan bod komen. Zo heeft het kasteel steeds een ander verhaal te vertellen. Dat van de achttiende eeuw bijvoorbeeld, waarin Kasteel Amerongen een zeer verfijnde aanblik bood. En dat van de sfeer van rond 1900, toen Cuypers de vele kunstschatten in een gemoderniseerd huis weer tot hun recht had laten komen.

Unieke kans

Vanaf juni kan iedereen het gerestaureerde kasteel dus weer bezoeken. De woningen voor de koetsier en de stalmeester verderop op het terrein zijn nu kantoorruimte geworden. Ze zijn weer in goede conditie gebracht, terwijl ze nog oud aanvoelen. De tand des tijds valt er af te lezen. In de orangerie wordt getrouwd en er is een winkeltje in ondergebracht. Het poortgebouw en de stallen worden tegenwoordig verhuurd voor feesten en conferenties, en in het koetshuis worden concerten gegeven. Al in de zeventiende eeuw troffen politici, diplomaten en bestuurders elkaar in Kasteel Amerongen. Ze ontvluchtten de drukke stad om in het groen rustig met elkaar te kunnen spreken. Wat dat betreft, is een conferentieoord geen nieuwe functie voor het landgoed als geheel. Voor de stallen natuurlijk wel. De restauratie is deskundig en met hoge kwaliteit uitgevoerd. Netjes op tijd en binnen de begroting. De coördinatie lag bij een bouwteam, waarin de Stichting Kasteel Amerongen een plaats had, de aannemer, de gemeente en de Rijksdienst. Zo veel mogelijk zijn de originele materialen hersteld met dezelfde soort. Zoals tras als bindmiddel in de waterwerken, en tegenwoordig lastig te verkrijgen iepenhout voor de spanten van het poortgebouw. Een voorbeeldige restauratie dus. En een publieke, want

onder het motto 'wegens restauratie geopend' hebben bezoekers de restauratie mee kunnen maken. Bovendien zijn gedurende het hele proces bij de werkzaamheden timmerlieden en metselaars opgeleid. Kasteel Amerongen bood een unieke kans om het vak te leren. Het is zaak om het hele complex nu goed te blijven onderhouden, opdat we niet binnen afzienbare tijd weer voor zo'n kostbaar en ingrijpend herstel komen te staan. De aanstaande inkomsten van het museum, de conferenties en de podiumkunsten lijken gelukkig te gaan wijzen op een gezonde exploitatie in een gezond onderhouden kasteel.

De geschiedenis leeft

De heropening van Kasteel Amerongen zal zeer bijzonder zijn. Een installatie van geavanceerde filmprojecties van de hand van de fameuze Engelse filmregisseur Peter Greenaway gaat dan in première. Op 58 schermen verspreid door het huis keren de bewoners terug, zoals zij hier op midzomerdag van 1680 rondliepen, 21 juni dus. Althans, in de artistieke verbeelding van Greenaway.

In de keukens en slaapkamers, op de trappen en zolders zal de bezoeker niet alleen kasteelheer Godard Adriaan van Reede ontmoeten, maar ook stalknechten en jachtopzieners, soldaten en hoge gasten. De installatie zal drie jaren in het kasteel te zien zijn. Ook werkt Greenaway op dit moment aan een documentaire en aan een speelfilm waar Kasteel Amerongen een belangrijke rol in speelt. Het is duidelijk. Kasteel Amerongen komt weer tot leven.

Cor van Kooten is consulent instandhouding voor de provincie Utrecht bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, c.van.kooten@cultureelerfgoed.nl.

Zie ook www.kasteelamerongen.nl.

En zie www.notv.nl voor een ruim vier minuten durend voorproefje van de filminstallatie van Peter Greenaway.

massief blok uit de slotgracht omhoog

Nu is het behang nog gescheurd

Kasteel Amerongen met links de garage, het koetshuis, de stallen en de koetsiers- en stalmeesterswoningen

Kogge van Kraggenburg onderzocht

EEN LADING KLOOSTERMOPPEN ONDER EEN BRANDNETELKWEKERIJ

Het voorschip van de kogge

De opgravingslocatie aan de rand van de vijver

Waarschijnlijk liggen er nog veel meer scheepswrakken verstopt in de grond van de drooggemalen IJsselmeerpolders dan we al weten. Dat geeft de verrassende vondst van de bodem van een middeleeuws vrachtscheepje wel aan. En dat in een brandnetelkwekerij bij Kraggenburg. ANDRÉ VAN HOLK

En hier ziet u ons model Wendy. Zij draagt een jurk van brandnetels, met daar overheen een vestje van brandnetels. Let ook op de armband van brandnetels.' Of zo-iets. Kleren gemaakt van brandnetels dus. De brandnetels komen van de plantage Brennels Buiten bij Kraggenburg in de Noordoostpolder. Toen daar in 2007 een vijver werd gegraven kwam er wat oud scheepshout tevoorschijn. Het leken de restanten van een middeleeuwse kogge te zijn, een zeewaardig handelsschip.

Om erachter te komen of het inderdaad om een kogge ging, is het wrak vorig jaar opgegraven. Gedurende drie weken in juli nam de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hier aan deel, net als erfgoedcentrum Nieuw Land en de Rijksuniversiteit Groningen met acht studenten. Deze opgraving was uitverkoren als de grote jaarlijkse praktijkles van de International Field-school for Maritime Archaeology Flevoland, die de dienst, het museum en de universiteit sinds 2008 organiseren. De veldschool wordt gefinancierd door de provincie Flevoland en de gemeente Lelystad. In het onderzoek in Kraggenburg hebben ook amateurarcheologen van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland geparticipeerd. De veldschool had dit keer voor het eerst het bedoelde internationale karakter. Naast studenten uit Amsterdam, Deventer en Groningen, groeven er namelijk studenten uit Leuven, Frankfurt am Main en het Australische Adelaide mee.

Zwaar beschadigd

De opgraving was opgezet als een zogenoemd inventariserend veldonderzoek. Dat wil zeggen dat het wrak zou worden blootgelegd door drie proefsleuven te graven. Maar al snel na aanleg van de sleuven bleek dat er van het schip niet veel meer over was dan de bodem. Daarom is het wrak alsnog in zijn geheel ontgraven. Zo konden we een goed beeld van de

constructie krijgen en de maximale hoeveelheid informatie verzamelen.

Aan de bodem viel te zien dat de kogge in verschillende fases beschadigd is geraakt. Het lijkt er op dat het schip ergens in de veertiende eeuw elders op de Zuiderzee is vergaan. Nadat de zijde aan bakboord op een andere plaats is losgeraakt, is het wrak terechtgekomen op de huidige vindplaats, vlak onder de kust, waar het ondiep moet zijn geweest.

Het schip is in de veertiende eeuw op de Zuiderzee vergaan

Eeuwen later is het zwaar beschadigd geraakt aan de stuurboordzijde. De rechte lijn van deze beschadiging geeft aan dat een machine de veroorzaker is geweest. De laagsgewijze zandafzettingen boven op de beschadigde plekken wijzen er op dat het wrak beschadigd is toen het nog onder water lag. Dit kan gebeurd zijn vlak na 1940. Bij de aanleg van de Noordoostpolder zijn de kanalen namelijk al gebaggerd voor de drooglegging. Ook kan het zijn dat hier tijdens de aanleg of al eerder zand is gewonnen en dat het wrak daarbij beschadigd is. Dat zou ook verklaren waarom de losse delen die in 2007 zijn gevonden niet vlakbij de scheepsbodem lagen.

Ten slotte is het wrak op een later moment geraakt tijdens het leggen van drainagebuizen. Er lag een keramische buis in het voorschip. Net als bij het in 2009 voor de veldschool opgegraven scheepswrak bij Luttelgeest is dit een aanwijzing dat er waarschijnlijk nog veel meer scheepswrakken in de Flevolandse bodem liggen die niet bekend zijn, omdat ze destijds niet zijn gemeld bij de grondwerkzaamheden.

De inventaris

De lengte van het schip zal tussen de twaalf en vijftien meter hebben gelegen, bij een breedte van drieënhalve meter. Het onderwaterschip was bij de Stevens scherp van vorm, wat kenmerkend is voor zeegaande middeleeuwse schepen en de kogge in het bijzonder. Een deel van de in 2007 aangetroffen scheepsdelen kon in het wrak op de juiste positie worden teruggelegd, zoals de voorstevens. Ook het nog complete zaathout met mastspoor kon worden teruggeplaatst, waarmee de positie van de mast was bepaald. Zeer interessant is de vorm van de kiel. Het gaat niet, zoals gebruikelijk is bij koggen, om een kielplank, maar om een kielbalk. Dat wil zeggen dat de breedte in dit geval even groot is als de dikte. Zo te zien was het kleine vrachtscheepje een variant op de kogge.

Omdat de zee het wrak verplaatst heeft, is er bij de opgraving weinig van de inventaris van de kogge aangetroffen. Onder een spant in het achterschip is een prachtig bewaard gebleven bijl met steel tevoorschijn gekomen. De bijl zat klem onder een legger en is waarschijnlijk om die reden niet uit het wrak gespoeld. Daarnaast hebben we scherven gevonden, van steengoed en van een middeleeuwse, vermoedelijk vrij complete pot.

De vondst van enkele bakstenen van groot formaat, zogenaamde kloostermoppen, kan er op wijzen dat het schip op zijn laatste reis bakstenen heeft vervoerd. Dezelfde lading bevond zich aan boord van de kogge die in het kader van de veldschool in 2008 is onderzocht. De pers heeft ruime aandacht aan de opgraving besteed. Zo heeft het BBC-programma *Coast* filmopnames gemaakt. Ook de open dag was een groot succes met, ondanks het slechte weer, een kleine driehonderd bezoekers. Die konden daar meteen vast wel een brandnetelregenjas aanschaffen.

André van Holk is hoogleraar maritieme archeologie aan de Rijksuniversiteit Groningen, a.f.l.van.holk@rug.nl.

Zomermiddag van Kees Bol was een van de zestien kunstwerken op de experimentele tentoonstelling *Play BKR Eindhoven*. Bol leefde van 1916 tot 2009 en heeft *Zomermiddag* in 1951 geschilderd. De zestien werken komen uit de kunstcollectie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. *Play BKR Eindhoven* was op twee manieren experimenteel. Om te beginnen heeft de dienst de kunstvoorwerpen op een onconventionele manier geselecteerd.

Van de 100.000 kunstwerken in de collectie zijn er 74 bijeengebracht van kunstenaars uit Eindhoven die betaald werden via de *Beeldende Kunstenaars Regeling*. Alle medewerkers van de Rijksdienst die de kunstcollectie beheren, kozen uit deze 74 een kunstwerk. Zo onderzocht de dienst wat democratie bij kan dragen aan een toegankelijke keuze uit de collectie. Administratief medewerker Daniëlle Rueck koos *Zomermiddag*. Ze vindt het een mooi schilderij met een aansprekend onderwerp. Daniëlle Rueck is zelf een jonge moeder en kan zich onmiddellijk herkennen in dit gezinstafereel van een moeder met kind en kinderwagen.

Peter Bol, zoon van Kees Bol, vertelt het verhaal achter *Zomermiddag* op de site van *Play BKR Eindhoven*: 'Je ziet mijn moeder zitten genieten van de zon. Mijn zus Anneke weet zich te herinneren dat mijn moeder een rok draagt die mijn vader kort daarvoor heeft meegebracht uit Parijs. Samen met zijn vrienden, de schilders Harrie Pardoel en Janus Sibens, was hij op de fiets naar Frankrijk gereisd. In de kinderwagen moet de jongstgeborene Wim liggen, die van oktober 1950 is. De jongen op de voorgrond, liggend met een bal, is mijn broer Henri, die later naam zal maken als fijnschilder.' Zo leverde *Play BKR Eindhoven* informatie op die het schilderij toegankelijker maakt.

De BKR

De *Beeldende Kunstenaars Regeling* bestond van 1949 tot 1987. Kunstenaars konden een subsidie krijgen als ze onvoldoende verdienden. In ruil daarvoor leverden ze werk in. Aanvankelijk heette de regeling dan ook *Contraprestatie*. De kunstenaars konden zo kunst blijven maken. Tegelijkertijd verwierf de overheid kunstwerken, die zij weer in overheidsgebouwen kon presenteren. Rijk en gemeenten betaalden de subsidie samen. Daarom ging een deel van de kunstwerken naar het Rijk en een deel bleef in de gemeente van de kunstenaar. Zo zijn er 217.694 werken in de kunstcollectie van het Rijk terechtgekomen. Dat bleken er te veel te zijn om goed te kunnen beheren. Daarom heeft het Rijk vanaf 1985 scherp geselecteerd.

Alleen de kunstwerken met museale waarde zijn behouden. De overige werken zijn overgedragen aan bruikleennemers, teruggegeven aan de kunstenaars of verkocht. Nu bevinden zich er nog zo'n 35.000 BKR-kunstwerken in de collectie. Deselectie gaat nog steeds door. Jaarlijks stoot de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed werken af.

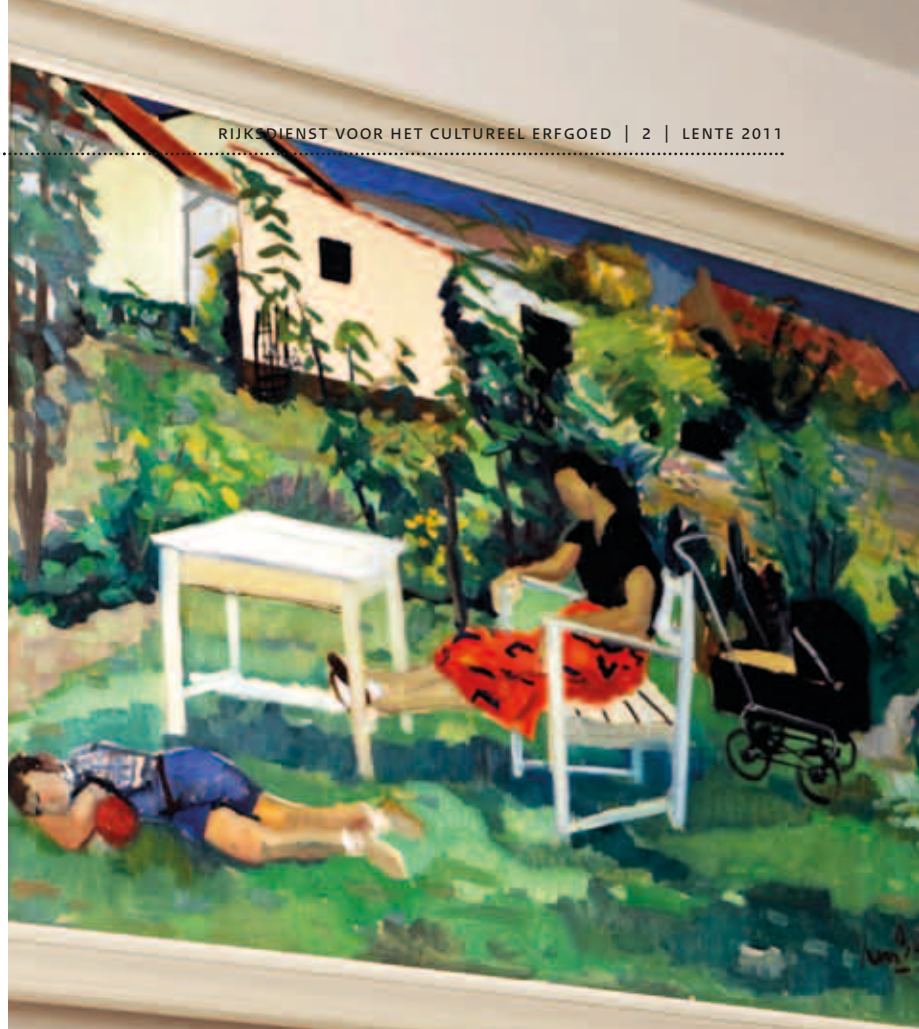
Jarenlang in depot

Play BKR Eindhoven maakte deel uit van *Play Van Abbe*, een anderhalf jaar durend programma dat het Van Abbemuseum in Eindhoven uitvoert. In dat programma stelt het museum zichzelf en de collectie ter discussie. Het Van Abbemuseum zelf bezit enkele tientallen BKR-kunstwerken. *Play BKR Eindhoven* stelde speels de paradox aan de orde dat veel kunstwerken in publieke collecties, zoals die van de Rijksdienst of van het Van Abbemuseum, niet voor het publiek toegankelijk zijn. Ze staan namelijk in depot, soms jarenlang.

Gemiddeld de helft van de 100.000 kunstvoorwerpen in de collectie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is uitgeleend aan musea, openbare gebouwen en Nederlandse ambassades in het buitenland. De collectie functioneert als grootste museale bruikleengever van Nederland. De andere helft staat in de opslag. Dat is niet altijd dezelfde helft, want dagelijks komen er werken binnen en gaan er werken uit. Maar toch, die wisselende 50.000 kunstwerken in het depot zijn op dat moment niet toegankelijk voor het publiek.

Risico's

Daarom waren *Zomermiddag* en de andere vijftien Eindhovense BKR-kunstwerken uitgeleend aan particulieren. In ruil daarvoor vertelden zij wat ze van de

Play BKR Eindhoven

Zomern in huis

midddag

Zestien Eindhovenenaars exposeerden de afgelopen maanden een kunstwerk uit de collectie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Thuis boven de bank. Het was een experiment van de dienst samen met het Van Abbemuseum. Hoe toegankelijk kun je kunst maken?

ARJEN KOK & ALBA CAMPO ROSILLO

kunstwerken vinden. In januari hebben ze allemaal open huis gehouden om ook andere kunstliefhebbers mee te laten genieten.

Er kleven risico's aan het exposeren in willekeurige huizen. Een huis is geen museum. Het binnenklimaat, ongelukjes, spelende kinderen: er kan van alles misgaan met het kunstwerk. Terwijl alle kunst in de collectie van de Rijksdienst van museale waarde is. Dit dilemma is het tweede aspect dat *Play BKR Eindhoven* tot een experimentele tentoonstelling maakte. *Play BKR Eindhoven* bewees dat de risico's beheersbaar zijn. Met gezond verstand vallen ze tot een aanvaardbaar niveau te reduceren. Bij mensen thuis exposeren kan dus ook voor museale werken een goede manier zijn om kunst toegankelijk te maken.

Bij mensen thuis exposeren maakt kunstwerken toegankelijker

Enthousiast

Zomermiddag van Kees Bol bleek de grote favoriet van de Eindhovenenaars te zijn. Dat het Eindhovens Dagblad het schilderij afbeeldde bij een bericht over *Play BKR Eindhoven* heeft daar ongetwijfeld aan bijgedragen. Maar ook daarvoor was de belangstelling al groot om *Zomermiddag* thuis op te hangen.

De eerste kandidaat, Frits Steenberghe, was meteen enthousiast: 'Kees Bols *Zomermiddag* trekt ons erg aan. We zijn gek op de tuin, terwijl we de laatste jaren slechts een patio hebben. Het schilderij heeft ook iets van de warmte en verfrissende rust van zuidelijk Frankrijk en Italië, landen waar we vroeger vaak naartoe gingen.' Ook *Play BKR Eindhoven* sprak hem aan: 'Dit is een heel mooi idee. Ik heb me altijd al afgevraagd waarom die stukken in depots moeten staan, terwijl we er thuis van kunnen genieten samen met onze vrienden en bekenden.'

Frits en Carol Steenberghe waren niet de enige liefhebbers van Kees Bol, maar hebben *Zomermiddag* wel gekregen. Voor de negen andere huismuseum-kandidaten had de Rijksdienst andere werken van Kees Bol uit het depot gehaald. Op de open dag in januari kon iedereen van huis naar huis deze Kees Bol-route door Eindhoven volgen. Die kleine tentoonstelling van vroeg werk van Bol had de dienst aangevuld met zes BKR-werken van Johan Lennarts, Jan Martens, Pieter Stoop, Clemens van den Broeck, Jan Goossen en Ad Sniijders.

Toonzaal

Het was een interessant experiment. Zoals Wim Vlemmix, een van de exposerende deelnemers, het verwoordde: 'Ik vind het jammer dat er zo weinig mooie kunst van Eindhovense kunstenaars te zien is in het Van Abbe. Behalve Daniëls zie je misschien een Sniijders, maar dan heb je het wel gehad. Waarom toch die focus op videokunst en installaties? Waarom vrijwel geen schilderijen? Bij mij mogen ze Kees Bol komen bekijken: vakwerk, mooie kleuren en *made in Eindhoven*.' Iedereen krijgt nog een kans de zestien werken te bekijken. Op 8 april worden ze voor een korte presentatie samengebracht in De Krabbedans, de Eindhovense kunsttuin in de Witte Dame, het gebouw waar Philips vroeger gloeilampen maakte. En daarna gaan ze weer naar de Rijksdienst. Terug in depot. Althans, zo veel mogelijk van deze werken zal de dienst in zijn toonzaal plaatsen. Daar kunnen medewerkers van musea, openbare gebouwen en ambassades kunst uit komen zoeken. Ook dat verbetert de toegankelijkheid van *Zomermiddag* en andere BKR-kunst.

Arjen Kok is senior onderzoeker kunst en Alba Campo Rosillo is stagiair, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, a.kok@cultureelerfgoed.nl & a.campo.rosillo@cultureelerfgoed.nl. Zie www.vanabbemuseum.nl en www.bkrkunst.nl voor meer informatie over 'Play BKR Eindhoven'. 'Play Van Abbe' is te zien tot en met augustus. Zie voor de expo in de Krabbedans www.krabbedans.nl.

De Vrije Universiteit Amsterdam heeft dr. Hans Renes benoemd tot bijzonder hoogleraar Erfgoed van Stad en Land. Aan de Wageningen Universiteit is dr.ir. Joks Janssen bijzonder hoogleraar Ruimtelijke Planning en Cultuurhistorie geworden. En aan de Technische Universiteit Delft was ir. Eric Luiten al deeltijdhoogleraar Erfgoed en Ruimtelijk Ontwerp. Samen bieden ze hun studenten het vak Erfgoed en Ruimte aan. Een vierde bijzonder hoogleraar zal zich hier binnenkort bij voegen, aan de Vrije Universiteit. Hij of zij zal zich richten op de economische waardering van erfgoed. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft Cees-Jan Pen aangesteld als manager van Erfgoed en Ruimte.

Het netwerk bestaat al sinds 2005, maar dan onder de naam Belvedere en met merendeels andere hoogleraren. De inzet is om het netwerk Erfgoed en Ruimte te verrijken met een langlopend nationaal en wellicht Europees onderzoeksprogramma en daarnaast te verbreden naar hogescholen.

In december stelden de vier instellingen in een gezamenlijk persbericht: 'De economische crisis, bevolkingskrimp en toenemende leegstand van gebouwen, de vernieuwing van de waterbeheersing en het klimaatvraagstuk vragen allemaal om ruimtelijke antwoorden. Duurzame oplossingen worden, zo leert de ervaring, vaak gevonden als de specifieke betekenis van de plek wordt meegenomen. Het gaat dan om zaken als herkenbaarheid, geschiedenis en identiteit.'

Hoe kan het erfgoed deze grote problemen helpen oplossen?

Hans Renes: 'In een krimpgebied bijvoorbeeld houden plekken met veel erfgoed zich beter. Als er van twee dorpen één leegloopt, dan heb je kans dat het dorp dat er prettig uitziet, dat interessant is als omgeving, zich beter handhaaft. Mensen hebben meer zin om te investeren in een historisch kerkgebouw als toekomstige woonplek dan in een moderne logistieke bedrijfsschuur.'

Cees-Jan Pen: 'In krimpende gebieden zit er vooral groei in het investeringsklimaat van plaatsen met historie, met monumentale waarde, met een verhaal. Daar willen de mensen nog wel een oud station opknappen. Je ziet meer en meer dat steden en dorpen levenskwaliteit moeten hebben en daarop concurreren.'

Eric Luiten: 'Het is voor mij nog een open vraag in hoeverre het verminderen van economische of demografische vitaliteit een zegen is voor erfgoed. De gebouwen die er wat wankelmoedig bij staan worden het eerst verlaten.'

Hans Renes: 'Maar in het verleden zie je dat in perioden van economische stagnatie oude gebouwen overeind werden gehouden. Perioden van welvaart leidden veel meer tot sloop en vervanging. Krimp zorgt dus voor een soort passief behoud.'

Joks Janssen: 'Veel steden en dorpen in Nederland zijn in de geschiedenis opgekomen en ook weer gekrompen. Je ziet golfbewegingen, afhankelijk van factoren waar we niet altijd even goed greep op hebben, maar die wel invloed hebben op hoe een stad zich ontwikkelt. Een stad of dorp is een soort ademend organisme. Door dat te bestuderen kun je handvatten ontwikkelen hoe we vandaag de dag met bevolkingskrimp om moeten gaan.'

Wat kan erfgoed voor leegstand betekenen?

Cees-Jan Pen: 'Iedereen weet hoe de herbesteding van de Westergasfabriek tot een cultuurpark een impuls is geweest voor dat deel van Amsterdam.'

Hans Renes: 'Als je dat volledig nieuw had ontwikkeld had het nooit die uitstraling gehad. Het bijzondere van die plek heeft gemaakt dat het zo werd opgepakt door de omgeving.'

Cees-Jan Pen: 'Het grote gevaar is echter dat het soms wel lijkt of alleen de creatieve sector monumenten gebruikt. Het kan ook

Van links naar rechts de drie hoogleraren Hans Renes, Eric Luiten en Joks Janssen en de netwerkmanager Cees-Jan Pen

Onderzoeks- en onderwijs

'Blijven en r

anders. De gemeente Groningen bijvoorbeeld geeft de bewoners van de probleemwijk Oosterpoort een trotser gevoel. Ze wijst met boeken en bijeenkomsten op de mooie stedenbouwkundige structuur van hun wijk en knapt er enkele iconen op. Dat mensen iets hebben met de plaats waar ze wonen is een tegeneffect van globalisering. Het erfgoed speelt daar een grote rol in. In steden als Emmen, Enschede en Heerlen leven vragen wat hun erfgoed kan betekenen voor gebiedsontwikkeling. Erfgoed is een van de onderscheidende concurrentiefactoren van veel voormalige industriesteden. Daar zouden ze veel meer mee moeten doen.'

Joks Janssen: 'Tegelijkertijd leidt concurrentie tussen steden te vaak tot uniformiteit. Iedere stad in Nederland wil kennisstad of creatieve stad zijn. Maar er zijn er maar een of twee die daadwerkelijk dat potentieel hebben. Je zult dus op zoek moeten gaan naar de gebieds-specifieke waarden van een stad. Dat is een zoektocht waarbij inzicht in de historische ontwikkeling ervan kan helpen.'

Eric Luiten: 'Sommige gebouwen en structuren worden langzaam overbodig, als gevolg van internationalisering, privatisering en secularisering. Dat geldt bijvoorbeeld voor militaire voorzieningen, kloosters, kerken en postkantoren. Daar moet een nieuwe bestemming voor worden gezocht. Deze samenleving moet er een antwoord op vinden. Dat legitimeert dat er onderzoek naar wordt gedaan en dat toekomstige deskundigen daarvoor worden opgeleid. Soms moeten we ook durven beslissen om gebouwen op te ruimen. Zo zijn er de afgelopen dertig jaar veel oude militaire bouwwerken aan de samenleving teruggegeven. Heel Zuid-Nederland ligt vol met spullen om die zogenaamde Koude Oorlog nog een keer te kunnen voeren. Dat is nu allemaal overbodig.'

Erfgoed en Ruimte
Onderzoeks- en onderwijsnetwerk Erfgoed en Ruimte is een initiatief van drie ministeries en drie universiteiten. Het gaat om de ministeries van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, van Infrastructuur en Milieu, en van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie, en om de Vrije Universiteit Amsterdam, de Technische Universiteit Delft en de Wageningen Universiteit.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed faciliteert het netwerk.

Cees-Jan Pen coördineert het onderzoek en Olga Faber het onderwijs. Cees-Jan Pen wordt gedetacheerd door het Nicis Institute, een onderzoeksinstituut voor steden.

'Krimp zorgt voor passief behoud'

Wat is de invloed van een hoogleraar op het kiezen voor die duurzame oplossingen?

Eric Luiten: 'Ik doe dit al sinds 2005, van toen dit netwerk nog Belvedere heette. Naast mijn hoogleraarschap adviseer ik twee dagen per week het provinciaal bestuur van Zuid-Holland. Ik ben blij dat ik dat kan doen op basis van onder andere afstudeerwerk uit Delft. Daar zitten pareltjes tussen: goede vondsten, suggesties en manieren van kijken. Bovendien heeft het onderwijsnetwerk zich in de afgelopen periode als wetenschappelijk reflectiepanel aan het ministerie van Cultuur aangeboden bij de modernisering van de monumentenzorg. De accenten die wij aangaven, zien we »

snetwerk Erfgoed en Ruimte

madenken'

In april starten drie hoogleraren van drie verschillende universiteiten samen een reeks colleges, excursies en opdrachten over erfgoed en ruimte. Deze samenwerking is een vervolg op het onderwijsnetwerk Belvedere. Het netwerk wordt nu uitgebreid met onderzoek.

DIRK SNOODIJK

» terug in beleidsstukken. Dat is echter nog steeds papier. Er moet nog veel gebeuren, maar daar is ook de Rijksdienst druk mee bezig.' *Hans Renes*: 'Onze invloed ligt misschien wel het meest in het opleiden van mensen en het begeleiden van jonge onderzoekers. Dat is een belangrijke sturingsmogelijkheid.'

Hoe gaat het onderzoek bijdragen aan die oplossingen?

Eric Luiten: 'Voor die langjarige verdieping gaan we samenwerken met weer andere universiteiten, maatschappelijke organisaties, overheden en bedrijven. Het onderzoek zal meer dimensies van erfgoed en ruimte in beeld brengen. De zekerheden en de onzekerheden op dit gebied zullen zo duidelijker van elkaar gescheiden worden.'

Joks Janssen: 'We hebben bijvoorbeeld nog weinig zicht op hoe je de kracht van de geschiedenis van de plek in kunt zetten bij het smeden van vitale coalities voor herontwikkeling. Daar is in wetenschappelijke zin nog weinig op gereflecteerd.'

Cees-Jan Pen: 'Het onderzoek zal naast een hoogwaardige wetenschappelijke opbrengst ook met praktische oplossingen komen.'

Hoe zal het onderzoek zich op het cultuurlandschap richten?

Hans Renes: 'Het hele Nederlandse landschap hebben we ingericht voor de landbouw. Nu moeten we het herinrichten voor onder andere de recreatie van een stedelijke bevolking en voor bijvoorbeeld waterberging. Wat we nog over hebben aan historische landschapselementen zal daar zeker een rol in spelen. Dat vraagt om een perspectief vanuit de erfgoedsector. Daar is onderzoek voor nodig.'

Joks Janssen: 'Een spannende vraag is of je die oude elementen daarbij nog een nieuwe functie kunt geven.'

Hans Renes: 'De waterlinies bijvoorbeeld zijn complete landschappen die ooit zijn ingericht voor tijdelijke waterberging.'

Eric Luiten: 'Je zoekt een nieuwe betekenis voor dingen die zijn afgeschreven, zoals deze militaire structuren. Als we iets leren van de geschiedenis is dat het toch helemaal niet zo erg is om het cultuurlandschap een beetje naar je hand te zetten. Je kunt echter hier en daar ook vaststellen dat we met zijn allen onze hand overspeeld hebben.'

Waar bijvoorbeeld?

Eric Luiten: 'Zo hebben we de grote rivieren afgesneden, ingedamd en in een soort trechters gedrukt. Dat zijn we nu aan het terugveranderen, omdat dat link blijkt te zijn. Het is interessant om te onderzoeken waar we maatregelen hebben getroffen waar we last van hebben. Dat is leren van de geschiedenis. We kijken of we onze omgeving weer in zo'n conditie kunnen brengen dat ze ons weer kan faciliteren. Daarbij hoeft je niet als een slaaf van de geschiedenis het landschap weer precies te herstellen, zoals de Vereniging Nederlands Cultuurlandschap wil – daar ben ik heel erg tegen – maar op een intelligente manier. Blijven nadenken, want de samenleving is inmiddels veranderd. Wij leven niet aan het eind van de negentiende eeuw. Ons onderzoek kan alternatieve concepten leveren.'

Joks Janssen: 'Dat zelfde geldt voor de stadsontwikkeling. Dat is sleutelen aan een draaiende motor. Je moet de werking van de motor leren kennen om hem draaiende te houden. Ook in veel steden hebben we de afgelopen decennia wat dat betreft onze hand overspeeld.'

Eric Luiten: 'Zoals het dichtgooien van de stadsgrachten in de jaren vijftig en zestig. En het maken van doorbraken zodat de binnensteden bereikbaar werden voor auto's. Dat is de afgelopen vijftien jaar allemaal weer teruggedraaid. De grachten worden weer opengegraven, de auto's geweerd. We moeten dus terugkijken waar we te ver zijn gegaan, een nieuw ijkpunt nemen en vervolgens weer vooruitdenken.'

.....
 'Hier en daar
 hebben we
 met zijn allen
 onze hand
 overspeeld'

Speelt het buitenland ook een rol in het onderzoek?

Hans Renes: 'Belvedere is altijd op Nederland gericht geweest. Het is goed om de komende jaren eens wat meer te vergelijken met het buitenland. Daar kunnen soortgelijke problemen andere oplossingen gekregen hebben.'

Eric Luiten: 'Ik ben er in de vorige periode mee begonnen en dat loopt door. Er komt een boek, *A Wider View*, over verschillende Europese cultuurlandschappen. Daarin stel ik de vraag hoe daar wordt omgegaan met de balans tussen continuïteit en vernieuwing.'

Hans Renes: 'Zo'n ander perspectief brengt je op nieuwe ideeën.'

Joks Janssen: 'Een blik over de grens kan bijvoorbeeld je ontwerptaal verrijken.'

Eric Luiten: 'Tot mijn eigen grote verbazing blijkt dat ontwerpers van de vernieuwing van oude gebouwen of oude stadsdelen niet in staat zijn om zorgvuldig uit te leggen welke ruimtelijke bewerking ze met het erfgoed hebben uitgevoerd. Heel oppervlakkig duiden ze hun eigen werk ten opzichte van de geschiedenis. Het komt nauwelijks verder dan termen als 'contrastrijk', 'spannend' en 'strak'. Wat er in gaat en hoe dat gewogen wordt, is het geheim van de architect. Ik vind het nodig dat die bewerking verifieerbaar wordt gemaakt. De komende decennia staan in het teken van hergebruik. We gaan het veel meer dan de vorige decennia doen met de dingen die er al zijn, in plaats van alles nieuw te bouwen. Een onderzoeksinspanning van mij is gericht op het ontrafelen van die bewerking. Dat zorgt voor een vergelijkingsbasis ten opzichte van wat er eerder is gebeurd of in het buitenland gebeurt.'

Cees-Jan Pen: 'Naast nationaal onderzoek streven we naar een Europese onderzoeksagenda en betere aanhaling bij Europees onderzoek. De praktijk kan veel meer leren van buitenlandse voorbeelden.'

Hoe zullen de onderzoeksresultaten in de dagelijkse erfgoedpraktijk terechtkomen?

Cees-Jan Pen: 'We gaan bijvoorbeeld de consultants van de Rijksdienst, die dagelijks adviseren over de omgang met erfgoed, betrekken bij de uitkomsten van de onderzoeken. Omgekeerd verwachten we ook dat erfgoedzorgers vaker vragen en wensen bij ons neerleggen. Erfgoed en Ruimte is een kans voor de erfgoedpraktijk. We zullen deze nauw betrekken bij het opzetten van een onderzoeksprogramma. In plaats van over bezuinigen gaan we meer praten over verdienen aan erfgoed. Erfgoed kan zo veel bijdragen aan gebiedsontwikkeling en de kwaliteit van het leven.'

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Meer informatie via Olga Faber, secretaris Erfgoed en Ruimte, o.faber@cultureel-erfgoed.nl.

Kunnen oude waterlinies tegenwoordig ingezet worden voor tijdelijke waterberging, zoals de Nieuwe Hollandse Waterlinie? Achter deze boer bij Ankeveen in Noord-Holland valt een betonnen groepsschuilplaats uit 1939 te zien

Menigeen maakt zich zorgen

Verbouwen zonder vergunning?

Als het doorgaat, is er vanaf 1 januari 2012 geen vergunning meer nodig om bij een rijksmonument bijvoorbeeld verrot kozijnhout te vervangen

Er is onrust ontstaan in de monumentenwereld. Het Rijk is van plan om het zo te regelen dat je niet meer voor elke verandering aan een rijksmonument een vergunning nodig hebt. Dat scheelt gedoe voor de eigenaar van het monument en voor de gemeente. Maar is het ook wel goed voor het monument? AART DE VRIES

Dat er bouwwerkzaamheden aan rijksmonumenten en in beschermde gezichten zonder vergunning uitgevoerd mogen gaan worden is nieuw. Die maatregel gaat uit van vertrouwen in de eigenaar van het monument. Het brengt een zeker risico met zich mee, maar wel een aanvaardbaar risico. Want gewoonlijk hebben eigenaren hart voor hun monument. Bovendien gedogen veel gemeenten kleine wijzigingen aan monumenten ook nu al. Het voordeel dat een eigenaar niet meer op zijn vergunning hoeft te wachten en geen leges meer hoeft te betalen is evident. En gemeenten krijgen meer tijd om aandacht te besteden aan de werkelijk grote zaken. Toch hebben gemeenten, de Federatie Welstand, bouwhistorici en vele anderen met grote bezorgdheid gereageerd op de geplande wijzigingen van het *Besluit omgevingsrecht*. Het voorstel is onlangs in de Tweede Kamer besproken en ligt voor advies bij de Raad van State. Wat houdt het voorstel globaal in?

Onderhoud

Voor gewoon onderhoud aan monumenten is straks geen omgevingsvergunning meer nodig. Als daarbij tenminste de detaillering, profilering, materiaal-soort, vormgeving en kleur hetzelfde blijven. Vaak hoeft je daar ook nu al geen vergunning voor te hebben. Denk dan aan de dakbedekking herstellen, verrot kozijnhout vervangen en aan schilderen in dezelfde kleur. Ook als er onderdelen in het gebouw zonder monumentale waarde worden aangepast of verwijderd is er geen vergunning meer nodig.

Gipswanden en verlaagde plafonds weghalen kan dus zonder vergunning, net als de keuken en badkamer uit 1980 vernieuwen. Dit geldt alleen voor de binnenkant van het monument. Als je delen zonder monumentale waarde aan de buitenkant gaat verbouwen, zoals een vrij nieuwe aanbouw slopen, dan blijf je wel een vergunning nodig hebben. Een vergunning blijft dus noodzakelijk als de verbouwing invloed heeft op de monumentale waarde van het gebouw.

Gezichten

Volgens het voorstel mag er straks ook in rijksbeschermd stads- of dorpsgezichten aan de achterkant van gebouwen meer gebeuren zonder vergunning. Voorwaarde is wel dat de achterkant niet te zien is vanaf openbaar gebied. Dat is bijvoorbeeld het geval in gesloten bouwblokken. Daar wordt het mogelijk aan de achterkant zonder vergunning een dakkapel te plaatsen of een schuurtje neer te zetten.

De bezorgde erfgoedzorgers vragen zich af of eigenaren voldoende kunnen inschatten welke delen van hun pand van monumentale waarde zijn en welke niet. In de toelichting bij het *Besluit modernisering van de monumentenzorg* staan voorbeelden van onderhoud en verbouwingen waar geen vergunning meer voor nodig is. Deze zijn lang niet uitputtend. Daarom komt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed later dit jaar met een nadere toelichting. Dan is, als de maatregelen op 1 januari 2012 ook daadwerkelijk in werking kunnen treden, eenieder er goed van op de hoogte of een omgevingsvergunning nodig is of niet.

Aart de Vries is senior beleidsmedewerker bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, a.de.vries@cultureelerfgoed.nl.

Zie www.cultureelerfgoed.nl voor de geplande wijzigingen.

HITTE EN

Door de verandering van het klimaat zullen meer mensen verkoeling in parken zoeken

Welke gevolgen heeft de verandering van het klimaat voor gebouwen? En dan vooral voor monumenten? Of voor archeologische vindplaatsen, cultuurlandschappen en museale collecties? Dat is nog aftasten.

HUUB VAN DE VEN

In de zomer van 2009 kreeg Paleis Het Loo veel water te verwerken door een extreme regenbui. Vanuit de paleistuin liep het water zo naar binnen. In de kelders stond anderhalve meter water en op de begane grond vijftien centimeter. Het Vredespaleis in Den Haag vergrootte onlangs noodgedwongen de regenpijpen, nadat eerder bij een zware hoosbui het water via de dakgoten naar binnen was gestroomd. Door het stijgen van de temperatuur op aarde gaat het klimaat veranderen. De hevigheid van zware regenbuien neemt toe, rivieren voeren vaker grote hoeveelheden regen- en smeltwater af en de zeespiegel stijgt. De winters zijn zachter en natter, de zomers warmer en droger. Ook laat de zon zich waarschijnlijk vaker zien. Het grondwaterpeil gaat niet alleen vaker stijgen, maar vooral ook vaker dalen. Want de regenbuien mogen dan wel zwaarder zijn, de tussenliggende droogteperiodes zijn soms langer. Ten slotte wordt de bodem zouter, omdat er bij

onvoldoende neerslag in de zomer meer brak of zout grondwater naar boven komt. Dit is de richting waarin het klimaat verandert. Daar is vrijwel iedereen het over eens.

Onzeker

Dat geldt niet voor de mate en het tempo waarin het gebeurt. Die zijn nog hoogst onzeker. Vooral als men naar een stipje op de kaart kijkt, zoals Nederland. Het klimaat is namelijk een complex systeem, waarin kleine veranderingen tot een heel andere uitkomst kunnen leiden. Ondertussen zijn de veranderingen in het klimaat al wel merkbaar. Incidenten zoals bij Het Loo en het Vredespaleis bewijzen echter niets. Dat doen alleen cijfers over langere periodes en van grotere gebieden.

Zolang de aarde bestaat, verandert het klimaat. De laatste keer dat de aarde opwarmde, was tussen 800 en 1200. Een koudere periode volgde tussen de vijftiende en negentiende eeuw. Heel wat archeologische vindplaatsen, cultuurlandschappen en historische gebouwen hebben dus al zonder veel kletscheuren veranderingen in het klimaat doorstaan. Voor een deel zullen ze dat nu weer doen. Voor een deel ook niet, maar de vraag is wat dan de gevolgen zullen zijn. Europese erfgoedorganisaties, waaronder de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, stemmen nu hun onderzoek daarnaar op elkaar af. Al het culturele erfgoed krijgt met de gevolgen van klimaatverandering te maken: gebouwde monumenten, archeologische vindplaatsen, cultuurlandschappen en museale collecties. Sommige gevolgen zijn negatief, andere positief. Sommige gevolgen raken erfgoed nauwelijks, andere grijpen dieper in. Ook is het ene gevolg waarschijnlijker dan het andere.

Natter

Meer zware buien, nattere winters en een hogere piekafvoer in rivieren veroorzaken vaker wateroverlast. Omdat veel riolen het extra water niet aan zullen kunnen, staan vloeren en kelders eerder blank. Veel museumdepots zitten juist in kelders. Dakgoten en regenpijpen die niet op hevige buien zijn berekend, kunnen niet langer al het water afvoeren. Monumenten krijgen daardoor te maken met het vergroten van goten en regenpijpen. In historische steden speelt het aanpassen van waterkeringen en het vergroten van rioleringen tegen extreme wateroverlast. Hogere grondwaterstanden leiden tot vochtiger gevels. Ook kunnen er dan meer zouten uit de grond in de gevels terechtkomen. Overstromingen in het cultuurlandschap treffen vooral bomenrijen en heggen, want veel beplanting overleeft het niet als die onder water komt te staan. Het cultuurlandschap krijgt ook te maken met het verhogen en verzwaren van dijken, het vergroten van de capaciteit om tijdelijk water te bergen bij hoge waterstanden en het aanwijzen van overstromingsgebieden. Dit kan ook archeologische resten in de bodem treffen, waarbij het verzwaren van dijken een groter risico kan vormen dan overstromingen.

Nog natter

Aantasting door schimmels zal toenemen, net als algengroei op bijvoorbeeld steen, allerlei dierplagen en plantenziektes. Dit komt door de stijgende temperaturen, intensere regenval en meer vocht in de lucht tijdens de winter. Sommige plaagdieren zullen verder opschuiven naar het noorden en zich voor het eerst ook in Nederland laten zien. Nattere winters betekenen dat baksteen meer vocht bevat, waardoor vorstschade aan gevelmetselwerk

FOTO HANNEKE BROUWER

Klimaatverandering treft ook erfgoed

HOOSBUIEN

Een zware hoosbui treft Paleis Het Loo, waarbij ook de kelders volliepen

zal toenemen. Maar omdat de winters ook zachter zullen zijn, treden er minder wisselingen op tussen vorst en dooi. Daardoor kan de vorstschade juist ook afnemen. Voor beton maakt dit weinig uit. Wel gaat de wapening van beton soms minder snel roesten, omdat we minder strooizouten zullen gebruiken. Gevelmaterialen in hoogbouw als kerktorens ververen sterker door de intensere neerslag. Natter en warmer, of juist droger en zilter, het betekent dat sommige dier- en plantensoorten zullen verdwijnen en andere verschijnen. Zo kunnen oude beuken soms gaan verdwijnen als het natter wordt, terwijl de zomereik juist terrein wint. Op die manier veranderen historische parken, tuinen en agrarische cultuurlandschappen.

Al het culturele erfgoed krijgt ermee te maken

Droger en warmer

Een lager grondwaterpeil zal voor minder problemen met optrekkend vocht in gevels zorgen. Daar staat tegenover dat houten funderingspalen sneller kunnen rotten. Ook kan de grond onder gebouwen krimpen, met zettingen en scheuren als gevolg. Minder vocht in de bodem betekent ook dat archeologische resten van hout, leer, textiel, metalen en ook zaden eerder worden aangetast. Ook kunnen bodemdieren zoals mollen, woelmuizen, konijnen en wormen de grond dieper omwoelen en zo meer archeologische sporen verstoren. Verzilting van de

bodem door onvoldoende neerslag kan de aantasting van archeologisch metaal versnellen. Landbouw op historische veenweides wordt lastiger, omdat veen bij lage grondwaterstanden en hogere temperaturen sneller afbreekt en inklinkt. Stijgende temperaturen, een langer groeiseizoen en een snellere plantengroei maken dat het cultuurlandschap verandert. Dit betekent namelijk andere landbouwgewassen, anders ploegen, eerder maaien en later oogsten.

Vaker en langer mooi weer trekt meer bezoekers naar opengestelde landgoederen, parken, buitenplaatsen en kastelen. Meer toeristen betekent ook meer inkomsten. Stadsparken krijgen het extra druk door stedelingen die verkoeling zoeken. Dit komt omdat steden sterker opwarmen dan landelijke gebieden.

En meer zon

Meer uren zonneschijn betekent dat historische interieurs en museale collecties sterker te maken kunnen krijgen met verkleuring en andere schade door licht. Verder kunnen gevelschilderwerk en antigraffiti-lagen korter meegaan. Aan de andere kant zal door klimaatverandering de dunner geworden ozonlaag zich sneller herstellen. Hierdoor kan een groter deel van het schadelijke ultraviolette licht de aarde niet bereiken.

Warmere, drogere zomers kunnen zoutschade aan metselwerk versterken. Want de relatieve vochtigheid van de lucht zal in de zomer vaker rond het punt schommelen waarop zouten in metselwerk in oplossing gaan en weer kristalliseren. Door zachtere winters daalt het gasverbruik in gebouwen. Maar als reactie op klimaatverandering krijgen monumenten te maken met energiebesparende maatregelen en

Duurzaam erfgoed

Door de verandering van het klimaat staan het energieverbruik en de uitstoot van kooldioxide volop in de belangstelling. Ook bij gebouwde monumenten. Monumenten gaan honderden jaren mee, wat een ongekenkde reductie van kooldioxide oplevert, doordat er minder beroep wordt gedaan op nieuwe materialen. Daarnaast valt het werkelijke energieverbruik van monumenten vaak mee of is er al met kleine maatregelen veel aan te doen. Dus als het om duurzaamheid gaat, tellen monumenten mee. Daarover houdt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed op 12 oktober het symposium *Duurzaam erfgoed*. Kijk voor meer informatie en aanmelding op www.cultureelerfgoed.nl.

het opwekken van schonere energie met bijvoorbeeld zonnepanelen. In het cultuurlandschap speelt dit laatste ook, maar dan door het plaatsen van windmolens of het kweken van energiegewassen, zoals olifantsgras en wilgen.

Cultureel erfgoed heeft altijd te maken gehad met klimaatverandering. Het is dus robuust of flexibel genoeg om tegen een klimaatstootje te kunnen. Ook is niet ieder gevolg onoverkomelijk of zorgwekkend. Aan de andere kant zijn er wel degelijk problemen te verwachten. Maar bovenal is er nog veel onzeker over de verandering van het klimaat en zijn er soms nu al ingrijpende maatregelen nodig. Hiertussen is het voorlopig laven.

Huub van de Ven is onderzoeker duurzame monumentenzorg bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, h.van.de.ven@cultureelerfgoed.nl.

Met dank aan Hans Huisman en Michel Lascaris.

KIJK!

ONVERWACHTE DOORSTART

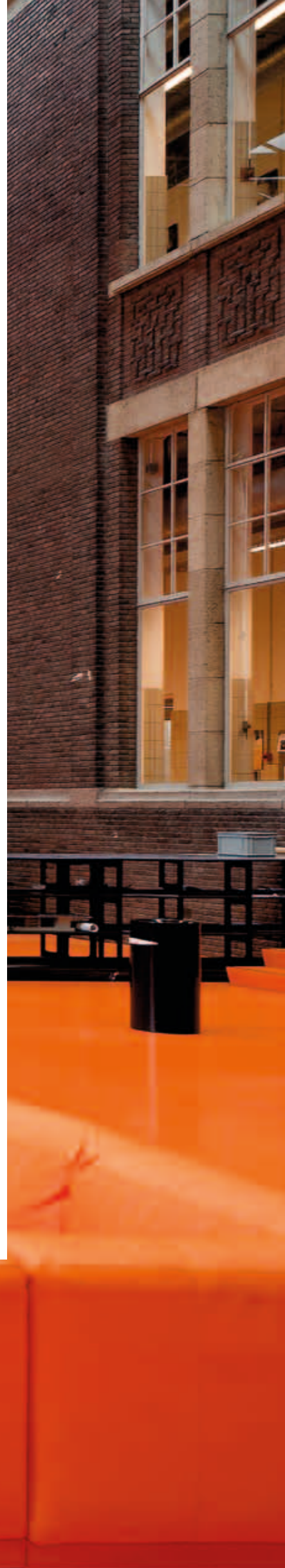
In 2008 ging de faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft in vlammen op. Het gebouw uit 1970 huisvestte meer dan drieduizend studenten en medewerkers. Zij hadden per direct een nieuw onderkomen nodig. Elders op de campus stond een enorm onderwijsgebouw leeg. Dit bakstenen, traditioneel vormgegeven rijksmonument is ontworpen door architect Gerard van Drecht en werd Rode Scheikunde genoemd. 'Rood' vanwege de bakstenen, en 'Scheikunde' omdat het voor die faculteit bedoeld was. Maar Scheikunde kwam er nooit in. In 1923 legden bezuinigingen de bouw stop. Pas in 1955 werd het in gebruik genomen, als hoofdgebouw van de toenmalige hogeschool.

Vijftig jaar later stond het dus weer leeg en lag er een plan gereed om er een woongebouw van te maken. Rode Scheikunde werd na de brand echter in razend tempo geschikt gemaakt als tijdelijk onderkomen voor Bouwkunde. De gemeente Delft en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hebben hier een actieve rol in vervuld.

Zo kreeg het universiteitsgebouw een onverwachte doorstart als universiteitsgebouw. Verschillende ontwerp bureaus, waaronder MVRDV en Octatube, hebben er een levendige studieomgeving van gemaakt. Om de capaciteit te vergroten zijn er op twee binnenplaatsen grote glazen serres toegevoegd, die als atelier-ruimte worden gebruikt.

Inmiddels functioneert het hernieuwde rijksmonument naar tevredenheid van studenten en medewerkers. Voor de toekomstige architecten is hun faculteit nu een direct voorbeeld van de hedendaagse ontwerptaak: goed gebruikmaken van de gebouwen die er al staan.

DOROTHÉE KOPER-MOSTERD, consultant uitvoering Monumentenwet voor Zuid-Holland, d.koper@cultureelerfgoed.nl.

Door je smartphone op een gebouw te richten kun je op het scherm zien of het een monument betreft, wat het bouwjaar is en wie de architect

Bouwen aan een digitaal draagvlak

Cultureel erfgoed is van ons allemaal

Beslissingen over een monument vragen om kennis van zaken. Daarom is het belangrijk de informatie over erfgoed op internet te verbeteren. Gemeenten, wetenschappers, eigenaren, het Rijk, iedereen werkt samen. Want samen weet je meer. KEES HENDRIKS

Het culturele erfgoed is van ons allemaal. Deze zin typeert de modernisering van de monumentenzorg. Natuurlijk zijn de eigenaren van de monumenten de letterlijke eigenaren van het erfgoed. Maar ook erfgoedinstaties, provincies en gemeenten dragen er zorg voor. Evenzogoed zijn historische verenigingen, geïnteresseerden en allerlei bedrijven zeer bij het erfgoed betrokken. Om dat draagvlak stevig te houden en om het te verbreden, is het belangrijk in contact met elkaar te staan. Samen kun je dan de kennis opbouwen en uitwisselen die je nodig hebt om het erfgoed te beschermen.

Naast de kanalen waarin bijvoorbeeld bijeenkomsten en overleggen georganiseerd worden, of waarin boeken en tijdschriften verspreid worden, is vandaag de dag een deel van die verbindingen digitaal. Denk dan aan internet met *wiki's* en *widgets*, en aan toepassingen voor *smartphones* en iPads.

Voor alle duidelijkheid, een *wiki* – afgeleid van Wikipedia – is een site waar grote groepen enthousiaste vrijwilligers inhoudelijk aan bijdragen. Een *widget* is een onderdeelje dat je op een site kunt zetten en dat snel toegang geeft tot bepaalde informatie, zoals een nieuwsmelder. En *smartphones* zijn multifunctionele mobiele telefoons met een plaatsbepalingssysteem. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed werkt er momenteel aan om de digitale infrastructuur voor het erfgoed te verbeteren en uit te breiden.

Mijn monument

Een sterke verbetering bijvoorbeeld wordt het eigen, afgeschermd deel van www.monumenten.nl, dat elke eigenaar van een rijksmonument gaat krijgen. Vanaf oktober dit jaar kunnen de eigenaren daar het dossier over hun eigen pand raadplegen en uitbreiden met technische informatie, wetenswaardigheden en foto's.

Ook zullen ze eenvoudig kunnen bepalen of ze in aanmerking komen voor subsidie of een lening, en kunnen ze hun aanvraag digitaal insturen. Sms'jes gaan de eigenaren informeren over de status van hun subsidieaanvraag. Zo raakt de eigenaar van een monument meer betrokken en wordt het subsidieproces transparanter.

Het digitale gereedschap om te bepalen of een eigenaar subsidie of een lening zou kunnen krijgen, staat nu al op www.cultureelerfgoed.nl. Deze widget heet Financieringscheck. De Rijksdienst zal hem ook aanbieden aan de sites van andere organisaties, zoals provincies, gemeenten, makelaars en notarissen.

Informatie koppelen

In de erfgoedwereld reiken al veel instanties digitaal informatie aan. De vereniging De Hollandsche Molen en projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie bijvoorbeeld verzorgen uitgebreide websites. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed gaat dit werk niet overdoen. Integendeel, daar waar al initiatief is genomen, zoekt de dienst de samenwerking.

De Rijksdienst richt zich vooral op het bouwen van een infrastructuur die alle partijen kan helpen. Op die manier kan informatie van anderen gekoppeld worden aan de informatie die de dienst beheert, zoals het Monumentenregister. Samen weet je meer. Door gereedschap beschikbaar te stellen om de informatie te corrigeren en aan te vullen, kunnen we bovendien de kwaliteit ervan verbeteren.

De Rijksdienst maakt het Monumentenregister en zijn cultuurhistorische foto's, prenten en tekeningen al via www.cultureelerfgoed.nl digitaal zichtbaar, net als de catalogi van de boeken, tijdschriften en maritieme vondsten uit de collecties van de dienst. Om deze informatie goed te koppelen aan andere is het vooral belangrijk om te beschikken over dezelfde trefwoorden. Anders kan de computer zoeken wat hij wil, maar zonder gelijke begrippen vindt hij geen treffers. Als de een over 'specie' schrijft, bedoelt hij dan hetzelfde als degene die 'mortel' heeft genoteerd?

Samen kun je de kennis opbouwen om het erfgoed te beschermen

Bouwmaterialen en archeologie

Daarom doet de dienst een proef met de digitale ontsluiting van het *Vademecum historische bouwmaterialen* van Piet Bot. Sinds een paar weken staat dat vademecum via www.cultureelerfgoed.nl op internet. Zo kunnen de ervaringen met de trefwoorden hieruit worden verzameld en gedeeld.

Een gelijkvormig gebruik van termen speelt ook een belangrijke rol bij de verbetering van Archis. De Rijksdienst beheert deze gemeenschappelijke gegevensbank met bijna 80.000 archeologische vindplaatsen. Vanaf 1 december 2012 kan iedereen informatie aanleveren en raadplegen, en niet alleen professionele archeologen, zoals nu nog het geval is.

Archis zal dan meer en betere archeologische informatie bevatten, die met minder inspanning kan worden gebruikt. Wetenschappers en studenten kunnen hier gevalideerde gegevens terugvinden. Geïnteresseerden krijgen toegang tot voor hen relevante informatie en archeologiebedrijven kunnen op deze site hun gegevens toevoegen en ophalen. Een zoekmachine kan met gespecialiseerde termen de informatie filteren voor de verschillende soorten gebruikers. De Rijksdienst betreft hen intensief bij de vernieuwing van het systeem.

Gemakkelijker werken

De informatie die belangrijk is om op een goede manier te adviseren en te besluiten over het erfgoed valt dus steeds meer eenvoudig via internet te raadplegen. Zo kunnen de gemeenten beter hun werk doen. De gemeenten en provincies zullen bijvoor-

beeld gemakkelijker hun bestemmingsplannen kunnen verrijken met de locaties van rijks-, provinciale en gemeentelijke monumenten. Net als met de plaatsen van archeologische vondsten en met de geregistreerde cultuurlandschappen. Door digitaal kaarten met wegen, water- en elektriciteitsleidingen en cultureel erfgoed over elkaar heen te leggen ontstaat er een beter overzicht om bestemmingsplannen op te baseren.

Met Wikipedia heeft de Rijksdienst vorig jaar al alle rijksmonumenten op internet gepresenteerd. Een oproep resulteerde bovendien in vele duizenden foto's van monumenten, die erbij geplaatst zijn. Ook handig is dat er vanaf komend najaar meer informatie over erfgoed op Wikipedia komt te staan. Inspiratie hiervoor biedt Reliwiki, de gegevensbank met religieuze gebouwen.

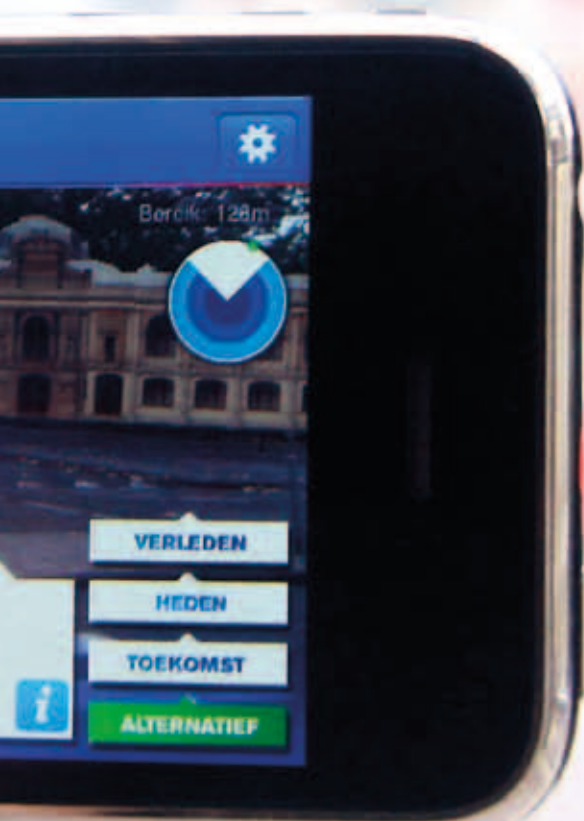
Publiek toegankelijk

Met de verbetering van de digitale infrastructuur maakt het Rijk openbare gegevens beter toegankelijk. Bovendien worden andere organisaties zo in staat gesteld nieuwe dingen te ontwikkelen en die kostendekkend of winstgevend te exploiteren. Zo ontstaan er nieuwe toepassingen, zoals het door een Utrechts bedrijf ontwikkelde programma *Rijksmonumenten layar* voor smartphones. Het Monumentenregister dient daarbij als basis.

Door je smartphone op een gebouw te richten kun je op het scherm zien of het een monument betreft, wat het bouwjaar is en wie de architect. Als de eigenaar op www.monumenten.nl straks iets heeft toegevoegd over zijn monument, kun je ook dat op je telefoon lezen. Het is duidelijk: cultureel erfgoed is van ons allemaal.

Kees Hendriks is programmacoördinator Kennisinfrastuctuur Modernisering Monumentenzorg bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, k.hendriks@cultureelerfgoed.nl. Met dank aan Danny Jolink.

Zie www.cultureelerfgoed.nl voor onder andere het Monumentenregister, Archis, de collecties die de Rijksdienst beheert en de Financieringscheck.

Kom ik in aanmerking voor een subsidie of lening voor de instandhouding van mijn monument?

Start de financieringscheck

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Meer informatie

Met de Financieringscheck kan de eigenaar van een monument nagaan of hij in aanmerking komt voor subsidie of voor een lening

Nieuwe huiseigenaren krijgen een informatiepakket

Monumentaal wonen

Vierhonderd mensen die in het eerste halfjaar van 2011 een rijksmonumentale woning kopen, krijgen het informatiepakket *Monumentaal wonen*. Hierin vinden zij hoe ze financieel ondersteund kunnen worden en wat de bescherming als rijksmonument inhoudt als zij hun huis onderhouden, restaureren of aanpassen. Verschillende onderzoeken geven namelijk aan dat vooral nieuwe huiseigenaren hier onvoldoende van op de hoogte zijn. Zij ervaren de informatie nu als versnipperd en moeilijk vindbaar. Vaak komen ze er te laat achter wat ze hadden kunnen doen om beter met hun huis om te gaan.

Het informatiepakket is een proef van het Nationaal Restauratiefonds en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Zij hebben de inhoud ervan ontwikkeld in samenwerking met de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, de Federatie Grote Monumentengemeenten en het Bureau Monumentenpanden van de Belastingdienst. Het gebundeld verschaffen van de informatie is een onderdeel van het moderniseren van de monumentenzorg, dat deze jaren plaatsvindt. Na juni bezien de Rijksdienst en het Restauratiefonds of zij het informatiepakket structureel gaan invoeren. Ook overwogen zij dan nieuwe eigenaren van bijvoorbeeld archeologische, groene en gemeentelijke monumenten een aangepast informatiepakket te sturen.

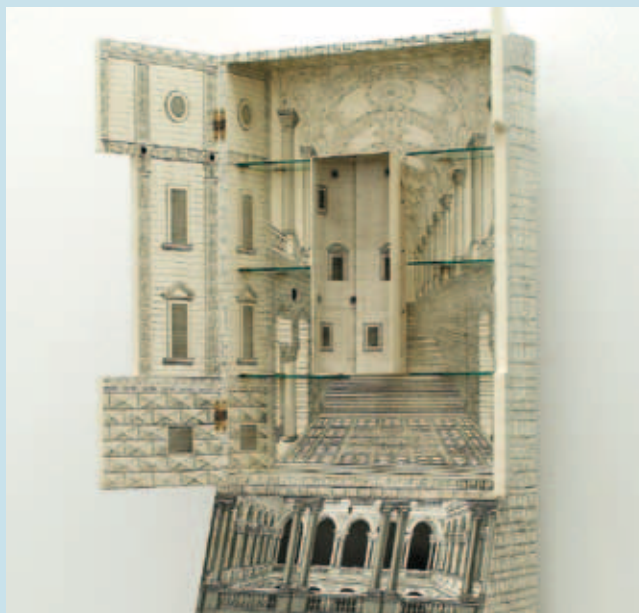
Waar staat deze secretaire?

Stel dat je wilt weten waar er een beetje dichtbij ook alweer een exemplaar van de secretaire *Trumeau Architettura* staat. Is het nou in Parijs, in Keulen of toch in Rotterdam? Dan zoek je dat sinds een paar jaar op de site www.europeana.eu op. Schilderijen, boeken, muziek, films; vijftien miljoen werken uit Europese musea, bibliotheken en archieven vind je hier. In de loop van dit jaar zullen er ook Nederlandse collecties op Europeana te raadplegen zijn. Zoals die van het Centraal Museum, het Amsterdam Museum, het Museum Volkenkunde en de 100.000 kunstwerken van het Rijk die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert.

De Rijksdienst organiseert dit. Om de gegevens naar het technische formaat van Europeana over te zetten heeft de dienst een tussenstation opgezet.

Op www.digitalecollectienederland.nl verzamelt de dienst de catalogi van zo veel mogelijk museumcollecties. De Koninklijke Bibliotheek en het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid doen dat op eigen tussenstations met de bibliotheken en de audiovisuele organisaties.

En de *Trumeau Architettura*? Er staat er een in Museum Boijmans Van Beuningen, geleend uit de kunstcollectie van het Rijk. Snel gaan kijken.

De secretaire 'Trumeau Architettura' uit 1951 van Giò Ponti en Piero Fornasetti

De Punter uit Hellendoorn is weer in elkaar gezet

Van recht naar krom

Sinds 13 januari staat de punter van Hellendoorn in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, in de nieuwe vaste opstelling *Archeologie van Nederland*. Het wrak is een deel van een platbodend uit de late vijftiende eeuw. De punter werd in 1980 gevonden in de rivier de Regge in Overijssel, bij de aanleg van een stuw.

Sindsdien lag het scheepshout als een bouw pakket opgestapeld in het Nationaal Scheepsarcheologisch Depot, beheerd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Om het hout te conserveren is het destijds geïmpregneerd met polyethyleenglycol, een wasachtige substantie. Daarbij zijn de oorspronkelijk gebogen planken recht geworden. Om de juiste vorm terug te krijgen heeft de Rijksdienst met succes geëxperimenteerd met verwarmingsmatten en gewichten.

De matten zijn over het hout gelegd en verwarmd tot honderd graden. Isolatie-dekens hielden de warmte vast. Na enige tijd werd de was weer vloeibaar en konden de planken met zware gewichten en grote lijmtangen terug in vorm gedwongen worden. Het scheepje is daarna in een speciaal op maat gemaakte ondersteuning geplaatst. Zie ook www.rmo.nl.

Referentiekader voor het kustgebied

Waar de blanke top der duinen...

Wat zijn precies de sporen van het vroegere grondgebruik in de duinen? Hoe belangrijk vinden we die? En zijn ze ook te handhaven in de toekomst, wanneer er nieuwe eisen voor veiligheid, natuur en recreatie op ons afkomen? De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft meegeschreven aan een referentiekader.

LAMMERT PRINS

‘Waar de blanke top der duinen...’ Met deze regel begint het volksliedje uit de negentiende eeuw. Blanke toppen treffen we tegenwoordig in de duinen niet veel meer aan. Bijna alle duinen zijn begroeid, maar ooit lag bijna de helft van de duinen in de kuststrook er kaal en onbegroeid bij. Met een enorme overlast van stuivend zand tot gevolg. Klachten daarover waren eeuwenlang schering en inslag.

Aan het eind van de negentiende eeuw was de kennis over een aanpak van dit probleem zo ver ontwikkeld en was het beheer zo goed georganiseerd dat de verstuiving een halt kon worden toegevoerd. Op de arme zandgrond bleek het lastig te zijn geschikte beplanting te vinden om het zand vast te houden. Maar met de inplant van helmgras op grote schaal en de aanleg van dennenbossen als windbreker kreeg de mens grip op de natuur.

Veelzijdig gebruik

Dit is maar één voorbeeld van de wijze waarop het gebruik en het beheer van het duingebied door de mens zijn verlopen. Er werd eeuwenlang veel gejaagd in de duinen en er werd landbouw op kleine akkertjes bedreven. Sinds het midden van de negentiende eeuw werd er op grote schaal drinkwater gewonnen en werden er herstellingsoordn in de duinen gesticht. Direct aan zee lagen kleine vissersdorpen, die na 1900 uitgroeiden tot ruime badplaatsen. Eerst voor de welgestelde bovenlaag van de bevolking en na de Tweede Wereldoorlog ook voor de massarecreatie. Bovendien waren de duinen natuurlijk van belang als waterkering, waar ook een voortdurende zorg uit voortvloeide. Want de duinafslag door stormen leidde plaatselijk tot honderden meters landverlies. Met versterking en verhoging van de duinen en soms ook

vervanging door dijken, zoals de Hondsbossche Zeewering, werd de kustlijn hersteld. De kust vormde ook in de laatste wereldoorlog een strijdtonel, waartoe door de bezetter honderden verdedigingswerken werden gebouwd: de Atlantikwall. Bebouwing in de kustdorpen werd daartoe afgebroken en in al die verminkte dorpen werden na de oorlog herstelplannen uitgevoerd. Ook natuurbescherming en natuurontwikkeling waren van invloed op de inrichting van het gebied.

Cultuurhistorische waarden

Al deze voorbeelden laten zien dat er voortdurend in het landschap van de kuststrook is ingegrepen. Veel van deze ingrepen hebben sporen in het duingebied achtergelaten. Toch is het duingebied langs de kust vooral ook een leeg gebied. Het bijna eindeloze, glooiende duinlandschap vormt een groot contrast met de talrijke steden en dorpen die er vaak pal tegenaan liggen, tenminste in de Randstad.

De historisch-ruimtelijke ontwikkeling en de cultuurhistorische waarden van het kustgebied vormen de basis van *De ruimtelijke identiteit van de Nederlandse kust*. Met deze uitgave heeft het huidige Ministerie van Infrastructuur en Milieu op rijksniveau een referentiekader voor het kustgebied ontwikkeld. Zo'n referentiekader moet behulpzaam zijn bij het opstellen van visies en strategische agenda's in het Deltaprogramma.

Dat Deltaprogramma is een nationaal programma, waarin rijksoverheid, provincies, gemeenten en waterschappen samenwerken met maatschappelijke organisaties, bedrijfsleven en kennisinstellingen. Hierin worden de maatregelen die nodig zijn voor de veiligheid in combinatie met functies als natuurontwikkeling en recreatie voorbereid en uitgewerkt. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is nauw betrokken geweest bij de totstandkoming van het referentiekader. Per slot van rekening valt de geschiedenis in de duinen nog op veel plekken aan te wijzen.

Lammert Prins is senior onderzoeker historische geografie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, l.prins@cultureelerfgoed.nl.

Zie www.cultureelerfgoed.nl voor 'De ruimtelijke identiteit van de Nederlandse kust'.

De duinen van Ameland, met de rijksmonumentale, gietijzeren vuurtoren uit 1881

Stuifzand langs de Overijsselse Vecht

De Sahara en de K

PRENTBRIEFKAART STICHTING OUDOMMEN

DE RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED IS BETROKKEN BIJ HET MAKEN VAN EEN LANDSCHAPS- EN RIVIERBIOGRAFIE VAN DE OVERIJSSELSE VECHT. DE STRIJD VAN DE MENS TEGEN HET STUIFZAND DAAR IS AL HEEL WAT OUDER DAN TOT DUSVER WERD GEDACHT. BERT GROENEWOUDT

Op deze prentbriefkaart uit 1912 is de straatweg door het stuifzand van de Beerzer Bulten te zien, met de verdwenen molen van Waaiman

FOTO'S ROB ELFRING

Er worden nogal eens maatregelen voorgesteld om landschappen in hun 'oorspronkelijke' staat te herstellen. Daarmee blijkt men dan het kleinschalige laatnegentiende-eeuwse landschap op het oog te hebben. Maar dat was niet meer dan een momentopname. Slechts één tijdsbeeld in een lange reeks van opeenvolgende tijdsbeelden. Hét oorspronkelijke landschap bestaat niet. Landschappen veranderen van nature. Dat is altijd zo geweest en dat zal altijd zo blijven, want de wisselwerking tussen mens en natuur verandert voortdurend. Dynamiek is het enige dat landschappen over de hele wereld met elkaar gemeen hebben.

Als verandering de regel is, dan is het tegennatuurlijk om landschappen 'op slot te zetten'. Veranderingen kunnen eventueel wel worden gestuurd, maar dan zal er eerst zicht moeten zijn op de vormende krachten in een landschap, op de processen en praktijken die het landschap vormden en vormen. Dit is de benadering die centraal staat in de Europese Landschapsconventie, een verdrag dat in 2005 ook door Nederland is ondertekend.

Een van de landschapsvormende krachten die in het vlakke Nederland van oudsher een belangrijke rol spelen, is de wind. De wind die water opstuwt en zand in beweging brengt. Op de zandgronden in oostelijk Nederland, en dan vooral op de van oudsher dichtbevolkte hoge gronden langs beken en rivieren, heeft men veel te kampen gehad met stuivend zand. Ook het landschap van de zandgronden is allesbehalve stabiel. Dat inzicht is van belang om sturing te geven aan nieuwe ontwikkelingen.

Stuivend zand in het binnenland

Rond het midden van de negentiende eeuw waren de zandgebieden in het noorden, oosten, midden en zuiden van Nederland bijna boomloos. De dorpen met hun akkergronden en houtwallen vormden kleine eilandjes in een zee van kale heidevelden en arme, onverkavelde graslanden. Door duizenden jaren van houtkap, ontginning en rooibouw was er een kaal steppelandschap ontstaan. De bodem was uitgeput. Woestijnvorming was de onvermijdelijke volgende fase. Door overbegrazing, het massaal

steken van plaggen voor de stal en misschien ook klimaatverandering ontstonden er in dit uitgemergelde landschap zandverstuivingen. Ook zandwegen konden zandverstuiving veroorzaken. In het midden van de negentiende eeuw kende Nederland maar liefst 80.000 hectare stuifzand. Weinig zandverstuivingen waren ouder dan de twaalfde en dertiende eeuw. De meeste stamden uit de tijd van de intensieve schapenhouderij, tussen de vijftiende en negentiende eeuw. Na verloop van tijd vormde het stuifzand een steeds groter probleem. Akkers raakten overstoven en zelfs complete dorpen moesten worden verplaatst vanwege oprukkend stuifzand. Vanaf de zestiende eeuw werden er pogingen gedaan stuifzand te beteugelen. Sinds de negentiende eeuw werden stuifzanden meer en meer beplant met bos, vanaf 1899 vooral door Staatsbosbeheer. Het verdwijnen van de stuifzanden werd bespoedigd door de komst van de moderne landbouw en doordat de schapenhouderij verdween.

Inspirerende kwaliteiten

Langs veel Nederlandse beken en rivieren wordt de laatste jaren op grote schaal gegraven. Dat wordt gedaan om natuurdoelen te bereiken of om het water meer ruimte te geven. Meestal beide. Op verzoek van de provincie Overijssel is de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed betrokken bij het maken van een landschaps- en rivierbiografie van de Overijsselse Vecht. Dit initiatief hangt samen met Ruimte voor de Vecht, een samenwerkingsverband om de veiligheid van de Vecht en de integrale versterking van het Vechtdal te bewerkstelligen. Hierin werkt de provincie Overijssel samen met de gemeenten, de waterschappen, de vereniging Overijssels Particulier Grondbezit, het Regionaal Bureau voor Toerisme, Staatsbosbeheer en sinds kort de Land- en Tuinbouworganisatie en Natuur en Milieu Overijssel. Een belangrijke ambitie is om van de Vecht weer een halfnatuurlijke rivier te maken.

De landschaps- en rivierbiografie wil een toegankelijk en inspirerend overzicht bieden van de historische en ruimtelijke kwaliteiten van het fraaie Vechtdal, en van de achtergronden daarvan. Wat waren hier de landschapsvormende processen en praktijken?

alahari

De Sahara bij Ommen is vrijwel nog de enige zandverstuiving langs de Overijsselse Vecht

Een stuifplek in het Beerzer Veld

Erosie van de zandige oevers van de Overijsselse Vecht bij Diffelen

Een stuifplek in het Beerzer Veld

Het onderscheiden van menselijke en natuurlijke invloeden blijkt een lastige kwestie, maar wel een belangrijke, ook voor het omvormen van de Vecht tot een halfnatuurlijke rivier. Want wat bepaalde het gedrag van de rivier nu eigenlijk en in welke mate? Welke rol speelde de natuur en welke invloed hadden menselijke ingrepen, direct en indirect? We beperken ons hier tot het verschijnsel stuifzand.

Een van de landschapsvormende krachten is de wind

Spannende namen

‘De Vechtstreek zou heel wat minder reliëf hebben vertoond als er geen zandverstuivingen waren geweest’, aldus de lokale historicus H.J. Bruins in een interessant artikel over het stuifzand langs de Overijsselse Vecht. Dat is volkomen waar. Een eeuw geleden waren er op diverse plaatsen langs de rivier nog stuifzanden. Afgezien van wat stuifplekken in het Beerzer Veld is nu alleen de Sahara er nog, ten oosten van Ommen. Achter de Sahara ligt de beboste geraakte Kalahari. Behalve deze spannende woestijnnamen zijn er langs de Vecht nog talloze andere namen die verwijzen naar stuiwend zand. Voorbeelden zijn het Ommer Zand, het Beerser Zand en het Diffeler Zand. Bijna alle zandbelten of gewoon belten en bulten die we hier tegenkomen zijn stuifduinen. De veldnaam Zandstuve spreekt ook duidelijke taal.

Stuifzanden waren langs de Vecht ooit wijdverbreid. Ook op bodemkaarten is dat goed te zien. Stuifzanden staan daarop aangegeven als ‘duinvaaggronden’. Grote en kleine oppervlaktes van dit type bodem komen overal langs de Vecht voor, maar vooral in het middendeel, tussen Hardenberg en Dalfsen. Toch is het moeilijk om te bepalen hoeveel stuifzanden er ooit waren. Dat komt omdat

een deel van de stuifzanden tegenwoordig verscholen ligt onder dikke plaggendecken. Dit zijn dikke lagen zwarte grond, die we aantreffen op alle essen langs de Vecht, de oude akkercomplexen van de buurschappen en dorpen. Plaggendecken zijn ontstaan door eeuwenlang mesten met een mengsel van mest en plaggen.

Vechten tegen het zand

Stuifzanden waren langs de Vecht een serieus probleem. Ze vormden vooral een groeiende bedreiging voor landbouwgrond, maar ook het steken van turf kon door overstuiving worden belemmerd. Bij de Beerzer Bulten dreigden de doorgaande weg en zelfs de Vecht zelf omstreeks 1900 dicht te stuiven. Men probeerde stuifzanden op verschillende manieren te beteugelen. Kleine zandverstuivingen werden met plaggen belegd, waarbij men er dan wel voor moest waken dat schaapskuddes dit plaggendek niet vertrapt. Daarop stonden flinke boetes.

Bij grotere stuifzanden was het in de eerste plaats van belang de wind te breken, waardoor zand niet meer zo gemakkelijk wegwaaide. ‘Besticking’ werd in bijna alle marken langs de Vecht toegepast: het in de grond plaatsen van dichte rijen groene takken. Een mark was een gebied waarin de grondeigenaren zich verenigd hadden. Daar waar men – koste wat het kost – het opdringen van stuifzand wilde beletten, zoals aan de rand van de akkers, was men gedwongen steeds weer op dezelfde plaats te ‘sticken’, zodat daar hoge wallen ontstonden. Deze monumentale stuifwallen bestaan nog steeds, bijvoorbeeld bij Hessum en Rechteren, ten zuiden van Dalfsen. Sticken kon ook bedoeld zijn om te voorkomen dat het vruchtbare akkerland zelf wegwaaide. Ook naar het sticken verwijzen nog diverse veldnamen, zoals de Stikke bij Vilsteren.

Om het zand vast te leggen werd in de zestiende en zeventiende eeuw ook zandhaver gezaaid. Tegen het eind van de zeventiende eeuw werd voor het eerst een flink stuk stuifzand beplant met dennenbos, bij Millingen. Met grootschalige bebossing van stuifzand in 1840 werd de basis gelegd voor de boswachterij Ommen. »

Het stuift langs de Vecht al minstens tweeduizend jaar

» Veel langere geschiedenis

De vroegste vermeldingen van maatregelen tegen oprukkend stuifzand dateren uit de zestiende eeuw. De eerste berichten stammen uit Varsen, uit 1518. Maar het stuifzand langs de Vecht blijkt een veel langere geschiedenis te hebben. In ieder geval geldt dat voor de omgeving van Varsen. Op een hoge zandrug aan de Vecht heeft men in de elfde of twaalfde eeuw een gebouwte ingegraven in een pakket stuifzand, zo bleek uit archeologisch onderzoek.

Iets verderop ligt de Varsener Es. Dat zich onder dit oude akkerland dikke lagen stuifzand bevinden is al sinds 1971 bekend. Archeologisch onderzoek voor de aanleg van de zoveelste gasleiding door de Varsener Es heeft enkele jaren geleden duidelijk gemaakt dat een deel van dit stuifzand waarschijnlijk al tussen de midden-ijzertijd, vanaf 500 voor Christus, en het begin van onze jaartelling is afgezet.

Het stuift langs de Vecht dus al veel langer dan tot voor kort werd gedacht, minstens al tweeduizend jaar. En niet alleen langs de Vecht. Ook langs de IJssel en kleinere riviertjes als de Dinkel en de Regge. In alle gevallen gaat het om plekken die indertijd intensief werden bewoond en beakkerd. Langs de IJssel bij Epse raakte een uitgestrekt bewoningslandschap in de midden- of late bronstijd, van 1800 tot 800 voor Christus, bedekt met anderhalve meter stuifzand. Globaal even oud is stuifzand bij de Zwolse wijk Stads-hagen.

Ploegsporen en runderhoeven

Bij Colmschate stooft een laagte te midden van het akkerland vol met stuifzand, waarschijnlijk in de ijzertijd, van 800 voor Christus tot het jaar 0, of aan het begin van de Romeinse tijd. Bij Dene-kamp aan de Dinkel werd bij een archeologische opgraving ook een laagte ontdekt, die in de ijzertijd moet zijn volgestoven. Ploegsporen in het stuifzand en indrukken van runderhoeven laten hier zien dat men de strijd tegen het zand niet meteen opgaf. De Evers-berg, een markante zandrug aan de Regge bij Nijverdal lijkt tegen het eind van de ijzertijd flink door stuifzand te zijn opgehoogd. Er zijn dus grote verschillen in de ouderdom van stuifzanden langs de Oost-Nederlandse beken en rivieren. Dat geldt niet alleen voor het moment waarop ze zijn ontstaan, maar ook voor het tijdstip waarop het stuiven stopte. Dat onder plaggendecken stuifzand ligt, betekent ook dat er stuifzanden zijn die al voor de vijftiende en zestiende eeuw niet meer actief waren. Vanaf die tijd zijn namelijk de plaggendecken langs de Vecht ontstaan.

Natuur of mens?

Wat is de oorzaak? Is het stuifzand puur natuur of mensenwerk? Of beide? Zand kan alleen stuiven als het niet begroeid is, en schraal, en droog. Klimaat en bodem moeten dus meewerken. Dan moet de wind ook nog eens vrij spel hebben. Tussen de zestiende en de negentiende eeuw voldeden grote delen van het Vechtlandschap aan deze voorwaarden. Het landschap was toen erg open. Beschuttend bos was er bijna niet meer en de zandgrond was arm geworden na eeuwen van landbouw. En het was de tijd van de intensieve schapenhouderij. Overbegrazing en het massaal en te vaak steken van plaggen voor de stal zijn vrijwel zeker belangrijke oorzaken van zandverstuiving langs de Vecht geweest. Maar hoe zit dat dan in het verdere verleden, toen het landschap nog bosrijker was, en minder intensief werd gebruikt? Kan het zand toen uit het rivierdal zijn opgewaaid? In een natuurlijk rivierdal, zoals de Vecht in het verre verleden, komen zandplaten en actieve stuifduinen voor. Maar is dat voldoende om al dat stuifzand onder de Varsener Es te verklaren? Dat is maar de vraag, te meer omdat er zelfs dikke oude stuiflagen voorkomen onder plaggendecken langs de Regge, een klein zijriviertje van de Vecht.

Flink huishouden

Of waren de afvoer en stroomsnelheid van het water, en de erosie die dat veroorzaakte op bepaalde momenten veel groter dan we ons nu kunnen voorstellen? Zo groot dat er zelfs in de late prehistorie al sprake is geweest van een kale riviervlakte met forse, verstuivende zandbanken en rivierduinen, niet alleen langs de Vecht, maar zelfs langs de Regge? Er moet dan bovendien sprake zijn geweest van sterk wisselende waterstanden. Als dat dan zo is, was dat dan puur natuur of ook toen al mede een gevolg van menselijk handelen?

In het stroomdal van de Vecht zijn er inderdaad landschappelijke aanwijzingen dat de rivier soms flink heeft huisgehouden. Maar wanneer precies? Daarover bestaat nog weinig zekerheid. In ieder geval in de late middeleeuwen, in het bijzonder tussen de twaalfde en veertiende eeuw. Toen werd er stroomopwaarts op grote schaal ontbost en ontgonnen. Dat moet wel tot grote pieken in de waterafvoer hebben geleid. En hogere grondwaterstanden. Bossen verdampen namelijk veel water en stabiliseren de afvoer van het regenwater.

Erosie door ontbossing

Wat de tijd daarvoor betreft, is er één gedateerde aanwijzing voor erosie van de Vechtoevers. Een dikke eikenboom, opgegraven op het landgoed Vilsteren, is tegen het eind van de ijzertijd, omstreeks 120 voor Christus, in het water gevallen. Er zijn in Oost-Nederland veel meer aanwijzingen voor erosie en sedimentatie langs beken en rivieren in de ijzertijd. Ongetwijfeld heeft dit te maken met het feit dat de bewoners toen overal in Oost-Nederland veel bos van de hoge zandgronden kaptten. Die werden daarmee dus gevoelig voor erosie. Langs de Vecht zal dit bij uitstek hebben gegolden voor onbeschutte plekken waar zandruggen hoog uitstaken boven de dalbodem.

Toekomstig onderzoek zal ongetwijfeld meer duidelijkheid opleveren over menselijke en natuurlijke invloeden op het gedrag van de rivier en op de landschapsontwikkeling in het algemeen. Zeker is al wel dat de Vecht minstens vanaf de ijzertijd geen puur natuur meer is. Ook in het Vechtdal heeft de invloed van de mens op het landschap een onverwacht lange geschiedenis.

Bert Groenewoudt is senior onderzoeker landschap bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, b.groenewoudt@cultureelerfgoed.nl.

Een stuifplek in het Beerzer Veld

Oudste Nederlandse tuinwijk Agnetapark beschermd

Inspiratie uit Delft

Een gezonde en aangename woon- en leefomgeving voor zijn fabriekspersoneel. Dat was wat de industrieel Jacques van Marken dreef, toen hij in 1884 in Delft het Agnetapark stichtte. Het is de eerste tuinwijk in Nederland en was destijds een inspiratiebron voor de rest van de wereld. Meer dan een eeuw later is Van Markens creatie aangewezen als beschermd stadsgezicht. PETER TIMMER

Op het hoogtepunt van de industriële revolutie in Europa nam de keerzijde van de vooruitgang ongekende proporties aan. Binnensteden waren overbevolkt en verpauperd. De armoede en vervuiling zorgden voor een lage levensverwachting. Ook in Delft waren de leefomstandigheden van arbeiders slecht. Dat was een doorn in het oog van Jacques van Marken, oprichter van de Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek en de Nederlandsche Oliefabriek. De laatste fabriek ging vanaf 1897 door het leven als Calvé. Met de woonwijk Agnetapark, vernoemd naar zijn vrouw, wilde Van Marken zijn arbeiders een betere leefomgeving bieden. Tuinarchitect Louis Paul Zocher ontwierp de eerste fase in een romantische landschapstijl. In 1884 konden de arbeiders hun nieuwe huizen betrekken. Een uitbreiding in Amsterdamse Schoolstijl uit 1924 werd door architect Jan Gratama ontworpen.

Veel groen

Wat Agnetapark zo bijzonder maakt, is dat het de eerste tuinwijk van Nederland is. De fabriekskolonie was ruim opgezet, met tuinen, veel groen en voorzieningen. Ook internationaal baarde de wijk veel opzien. Fabrikanten bouwden tot dan toe lange rijen aaneengeschaalde, goedkope woningen, bijna als militaire kampen. Samen met wereldberoemde voorbeelden als het Engelse Port Sunlight van fabrikant William Lever was Agnetapark een inspiratie voor de tuinstadbeweging. Vanaf 1900 was deze beweging van grote invloed op de aanleg van tuinwijken door heel Europa.

Van Marken was een vooruitstrevend industrieel en een bevlogen filantroop. Zijn fabriekskolonie is een toonbeeld van sociaal ondernemerschap avant la lettre. De wijk staat symbool voor de volkshuisvesting die nauw verweven was met de industriële expansie van Delft. Agnetapark is daarnaast een waardevol ensemble, dat stedenbouwkundig en architectonisch veel kwaliteiten bezit. Reden genoeg om het gebied aan te wijzen als beschermd stadsgezicht.

Waardevol karakter

Op 2 februari overhandigde directeur Cees van 't Veen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed het aanwijzingsbesluit aan wethouder Milène Junius van de gemeente Delft. De status als beschermd stadsgezicht richt zich niet primair op de gebouwen, maar vooral op de bijzondere openbare ruimte en de stedenbouwkundige context van het geheel. De bescherming is bedoeld om gezamenlijk zorgvuldig om te gaan met verandering, zodat het waardevolle karakter behouden blijft. De gemeente Delft maakt in nauw overleg met de bewoners plannen om deze doelstelling te bereiken. Bovendien heeft de gemeente een wandelgids uitgegeven die bezoekers alles vertelt over de geschiedenis en de bijzondere plekken van de wijk.

Naast Agnetapark werd op 2 februari ook de Nieuwe Plantage in Delft aangewezen als beschermd stadsgezicht. Andere gebieden die de afgelopen maanden zijn aangewezen zijn het Havengebied van Spakenburg, het Zuiderpark in Den Haag, Hooge en Lage Zwaluwe in Noord-Brabant, het Westerhoutkwartier in Alkmaar, Oostwold in de gemeente Oldambt en Prins Hendrikpark in Baarn. Allemaal gebieden met waardevolle architectuur en stedenbouw uit de periode 1850-1940.

Peter Timmer is senior consultant planvorming en ruimtelijke ordening voor West- en Noord-Nederland, p.timmer@cultureelerfgoed.nl.

Wonen in het groen van de Delftse wijk Agnetapark

Sinds 1633 had de universiteit van Leiden al een observatorium op het dak van het Academiegebouw, maar dat was daar eigenlijk niet sterk genoeg voor. Op een steenworp afstand, op een bolwerk aan de Witte Singel grenzend aan de hortus botanicus, liet de universiteit daarom in 1860 een nieuwe sterrenwacht bouwen. Zo aan de rand van de stad zouden de waarnemingen zo min mogelijk verstoord worden door hinderlijk licht.

Architect Henri Camp ontwierp een statig hoofdgebouw met twee koepels op het dak. Later zijn er nog twee koepels bijgeplaatst. Tegenwoordig is de sterrenwacht een rijksmonument en gebruiken amateursterrenkundigen de telescopen. De universiteit laat het gebouw nu restaureren. De vier koepels zijn al klaar. Restauratiearchitect Gerard Smit van Architectenburo Veldman Rietbroek Smit legt uit waarom de restauratie van de koepels gecompliceerd was.

‘De vier koepels zijn in verschillende tijden gebouwd en onderling anders van afmeting. Daarom zijn ze ongelijksoortig van constructie en materiaal. Het voorbeeld voor de Leidse sterrenwacht was de sterrenwacht van Sint-Petersburg. Vandaar misschien dat de grote koepel in 1860 uivormig was. Die is echter al na twintig jaar vervangen door de huidige ronde koepel, omdat de universiteit toen een grotere kijker aanschafte. Daarvoor waren de luiken in de oude koepel te klein.’

‘Het houten beschot van die nieuwe koepel was bekleed met een zinken dak, voorzien van een Duitse roef. Bij een roefconstructie staan de zinken platen aan de rand op, tegen een houten roeflat, waar een kap overheen gaat. Een Duitse roef is een bijzondere vorm, met klemmen in plaats van houten latten, zodat je de roefkappen rond kunt zetten. De lelijke bitumineuze bedekking, die bij later onderhoud op de grote koepel is aangebracht, hebben we verwijderd. We hebben de weggetimmerde ramen weer tevorschijn gehaald en het zinken roefendak keurig gereconstrueerd.’

Waarom hebben de andere drie koepels bij de restauratie niet ook een roefendak gekregen?

‘De oost- en de westkoepel zijn een stuk kleiner. Ook hier zaten bitumen op. De authentieke bedekking konden we niet meer herleiden. Om de koepels een eenheid te laten vormen, hebben we ook deze met zink bekleed. Een roefconstructie zou voor deze kleinere koepels echter te grof zijn geweest. Daarom hebben we hier gekozen voor zinken haakdaken, van grote losagnes. Dat zijn platen die in elkaar haken, in dit geval wigvormig en rondgezet. Complimenten voor de zinkwerker, die dit nog nooit eerder had gedaan. Die moest het ook maar aandurven om een dergelijk werk aan te nemen.’

‘Ook op de plek van de kleine koepel heeft oorspronkelijk een andere koepel gestaan, in de vorm van een peperbus. Die was met zink bekleed. Toen die in de jaren twintig versleten en verouderd was, hebben ze hem vervangen door een koepel die niet van hout was. De kleine koepel kreeg een stalen raamwerk met een stalen bekleding. Dat is niet zo duurzaam.

Die bekleding was vrij snel verroest en vervangen door verzinkte staalplaten. Die waren nu ook weer ernstig aangetast door roest. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft erop aangedrongen om duurzame monumentenzorg te bedrijven. Als we de kleine koepel nu weer hadden voorzien van verzinkte staalplaten, dan zou hij waarschijnlijk geen twintig jaar zonder extra onderhoud meegaan.’

Hoe hebt u dat opgelost?

‘We hebben daarom iets anders verzonnen, zo veel mogelijk lijkend op de oude toestand. De smid Frank van Rijn van Smederij van Rijn uit Hazerswoude-Rijndijk stelde voor om extra dikke zinken platen te gebruiken, van maar liefst twee millimeter. Dan verroest het nooit meer. Maar zink werkt meer dan het staal van het raamwerk. Hoe ga je dan die naden maken? Een felsconstructie was het beste. Dan vouw je de platen in elkaar en hebben ze ruimte om uit te zetten en te krimpen.’

‘Om randen te kunnen vouwen aan het dikke zink, heeft de smid elke plaat vele malen door een speciale machine gehaald. Zo vouwde hij elk randje steeds verder om. Om het netjes te maken heeft hij de platen ook nog gegogeld, dubbel omgebogen, zodat de felsnaad boven het vlak uitsteekt en de onderzijde mooi plat op de onderconstructie ligt. Dit is nog nooit vertoond in Nederland. Het heeft natuurlijk allemaal wel wat langer geduurd dan eerder gedacht. Maar het is nu wel een duurzame uitvoering, waarvan de universiteit de extra investering in de toekomst terugverdient.’

Hoe is de restauratie verlopen?

‘De Leidse universiteit zag ook in dat de restauratie van de koepels te ingewikkeld was om in een Europese aanbesteding te stoppen. Daar kun je wel allemaal randvoorwaarden en eisen in zetten, maar het is toch een *blind date*. Als je een halfjaar moet gaan trekken voordat je eindelijk een goede smid hebt, is dat heel erg zonde van de energie en de tijd. Bovendien geeft dat nog geen garantie. Daarom hebben we de kleine koepels buiten de Europese aanbesteding gehouden.’

‘Als je zo’n restauratie buiten op het dak gaat doen is het moeilijk om een goede kwaliteit te bereiken. Om die reden hebben we de vier koepels er met een grote kraan afgetild. We hebben naast de sterrenwacht een grote loods gebouwd, met een kraanbaan erin en een kacheltje. Zo hebben de vaklui onder geconditioneerde omstandigheden hun werk kunnen doen.’

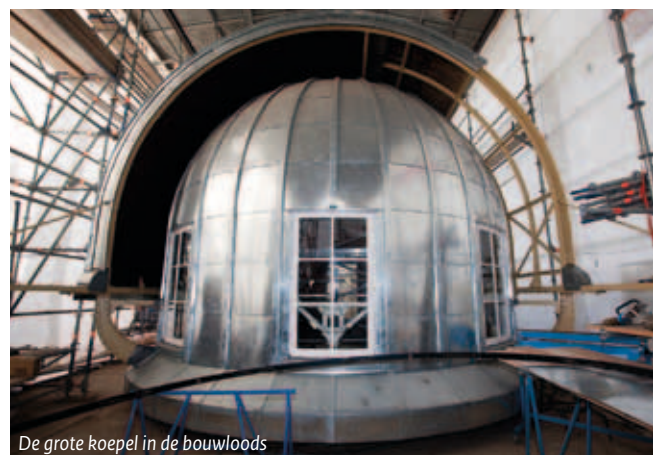
‘Heel aardig is dat je nu op het dak die verschillend beklede koepels bij elkaar ziet. Daar wordt het resultaat erg rijk van. En heel bijzonder. Waar in Nederland zie je nou zo veel verschillende zinken dakbedekkingen bij elkaar? Het is een fantastisch plaatje, echt een feest. We zijn er hartstikke trots op.’

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Meer informatie via Dorothée Koper-Mosterd, consultant uitvoering Monumentenwet voor Zuid-Holland, d.koper@cultureelerfgoed.nl.

De kleine koepel in de bouwloods

De grote koepel in de bouwloods

De zinken platen voor de oost- en de westkoepel worden omgezet

De koepels van de Leidse sterrenwacht staan er weer prachtig bij. De universiteit heeft ze met veel zorg laten restaureren. Vooral het met zink bekleden van de kleine koepel is op bijzondere wijze opgelost. Restauratie-architect Gerard Smit vertelt. 'Dit is nog nooit vertoond in Nederland.'

DIRK SNOODIJK

Koepels sterrenwacht Leiden duurzaam gerestaureerd

ZWAAR FELSEN EN JOGGELEN

De sterrenwacht met de gerestaureerde koepels. Vooraan de grote koepel

Duiken voor de Eemshaven

Hoe een wrak verschijnt en verdwijnt

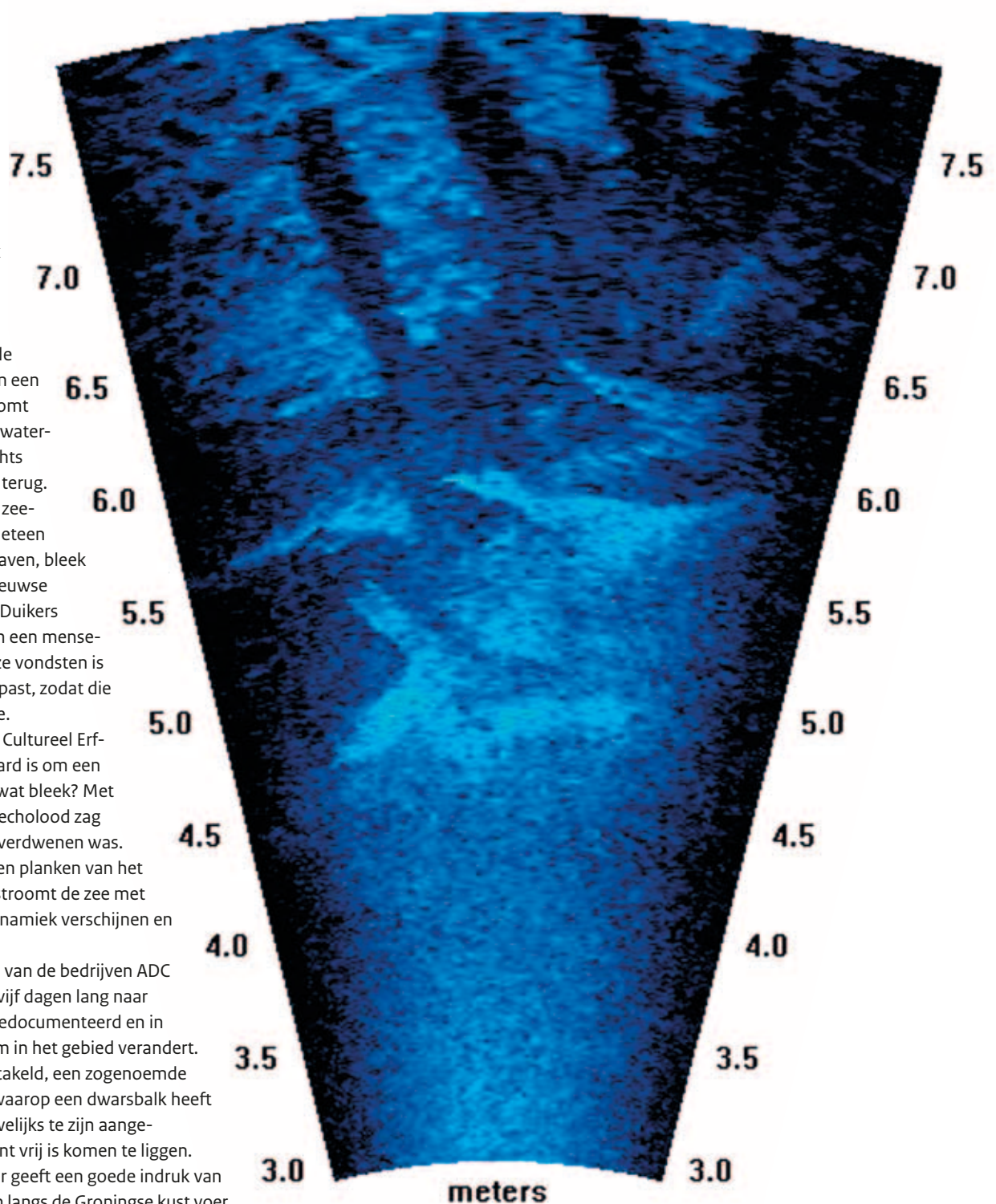
Vijf jaar geleden lag hij er nog, voor de Eemshaven in Groningen: een forse bult zand op de zeebodem. De spanten van een zeventiende-eeuws schip staken eruit. Maar in de tussentijd heeft de sterk stromende Waddenzee het wrak helemaal uit elkaar getrokken.

WOUTER WALDUS & SEGER VAN DEN BRENK

Sinds 2008 ligt er op de bodem van de zee tussen Nederland en Noorwegen een hoogspanningskabel. Overdag stroomt daar schone elektriciteit uit Noorse waterkrachtcentrales door naar Nederland. 's Nachts sturen wij weer wat goedkope nachtstroom terug. Voordat de kabel gelegd werd, is in 2006 de zeebodem onderzocht met sonarapparatuur. Meteen voor de kust van Groningen, voor de Eemshaven, bleek een bult zand te liggen, waar zeventiende-eeuwse spanten van een zeer groot schip uitstaken. Duikers troffen tijdens een inspectie ook een bot van een menselijke bovenarm aan. Naar aanleiding van deze vondsten is de route van de hoogspanningskabel aangepast, zodat die geen bedreiging meer voor het wrak vormde. Afgelopen jaar heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed laten onderzoeken of het wrak het waard is om een archeologisch monument te worden. Maar wat bleek? Met een akoestische camera en een multibeam-echolood zag Rijkswaterstaat dat de bult intussen geheel verdwenen was. Verspreid over de bodem lagen de spanten en planken van het schip. Ook in het oostelijke Waddengebied stroomt de zee met grote kracht, net als rondom Texel. In die dynamiek verschijnen en verdwijnen wrakken.

In augustus doken onderwater-archeologen van de bedrijven ADC Maritiem, Periplus Archeomare en Subcom vijf dagen lang naar beneden. Ze hebben het losgeslagen hout gedocumenteerd en in kaart gebracht met welke snelheid de bodem in het gebied verandert. De duikers hebben een lang stuk hout opgetakeld, een zogenoemde dekbalkknie. Dat is een gebogen hoekstuk waarop een dwarsbalk heeft gerust die het dek droeg. De knie blijkt nauwelijks te zijn aangetaast, wat het aannemelijk maakt dat hij recent vrij is komen te liggen. De kolos met een lengte van bijna drie meter geeft een goede indruk van de grootte van het schip dat 350 jaar geleden langs de Groningse kust voer. Een monument zal het uiteengereten wrak niet meer worden.

Wouter Waldus is maritiem archeoloog bij ADC ArchoProjecten en Seger van den Brenk is geofysisch prospector bij Periplus Archeomare, w.waldus@archeologie.nl & s.v.d.brenk@periplus.nl.

Een deel van het zeventiende-eeuwse wrak, vastgelegd met de akoestische camera

‘Deze collecties zijn van alle Nederlanders’

Drie conservatoren

Van links naar rechts Geertje Huisman, Wilma Gijsbers en Peter Don in de toonzaal van de Rijksdienst in Rijswijk

Wat zijn dit voor verzamelingen?

Geertje Huisman: ‘Wij lenen kunst uit aan alle musea in Nederland, aan ministeries, openbare gebouwen en Nederlandse ambassades over de hele wereld.’

De helft van de 100.000 werken is uitgeleend. Dat rouleert dagelijks.’

Wilma Gijsbers: ‘Het Nationaal Scheepsarcheologisch Depot bevat de grootste scheepsarcheologische collectie ter wereld. De onderdelen van schepen en hun inventarissen dateren van de prehistorie tot vijftig jaar geleden. Ze zijn in de afgelopen zeventig jaar opgegraven en opgedoken. Onderzoek naar de voorwerpen is vastgelegd in tientallen scheepsmodellen, duizenden tekeningen en tienduizenden foto’s.’

Peter Don: ‘De collectie in Amersfoort bestaat uit documenten en objecten die het Rijk heeft verzameld bij het sinds 1875 beschermen van het gebouwde erfgoed. Denk aan briefwisselingen en bestekken, aan historische bouwtekeningen, boeken, foto’s en bouwfragmenten.’

Hoe is het Rijk eraan gekomen?

Peter Don: ‘De Amersfoortse rijkscollectie is documentatie, een bestand dat voor en door het werk is gevormd. Maar de oudste foto is wel uit 1852 en het oudste boek uit 1559. Wat de archeologische voorwerpen en dossiers betreft, die heeft de Rijksdienst een paar jaar geleden aan de provincies overgedragen.’

Wilma Gijsbers: ‘Bij het inpolderen van het IJsselmeer werden wrakken gevonden, die het Rijk vanaf 1942 ging onderzoeken. Tegenwoordig ligt dat initiatief bij provincies en gemeenten.’

Geertje Huisman: ‘De kunst is onder andere ooit gekocht om rijksgebouwen mee aan te kleden, en voor musea. Vandaag de dag verwerken we uitsluitend door schenkingen, legaten en overdrachten.’

Wat doet een conservator eigenlijk?

Geertje Huisman: ‘Van alles: zorgen dat de collectie zichtbaar is en uitgeleend wordt, met restauratoren meedenken en onderzoek doen.’

Drie grote rijkscollecties beheert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. In Lelystad bevinden zich 33.000 scheepsarcheologische voorwerpen, in Rijswijk 100.000 kunstwerken en in Amersfoort 70.000 rijksmonumentale collectiestukken. Drie van de conservatoren vertellen er meer over.

DIRK SNOODIJK

Peter Don: ‘Ik werk aan het verbeteren van de ontsluiting, het beheer en de dienstverlening. De collecties die het Rijk beheert, zijn ten slotte eigendom van alle Nederlanders.’

Wilma Gijsbers: ‘Bij mij gaat het ook om beheer en onderzoek gericht op de collectie.’

Wat is er bijzonder aan deze collecties?

Peter Don: ‘De foto’s, de tekeningen en de archiefstukken geven goed aan hoe de erfgoedzorg zich vanaf het midden van de negentiende eeuw ontwikkeld heeft.’

Geertje Huisman: ‘Wat de kunst betreft de enorme diversiteit. De collectie laat de geschiedenis van de Nederlandse beeldende en toegepaste kunst zien, met name die van de twintigste eeuw.’
Wilma Gijsbers: ‘De collectie in Lelystad is verbonden met drama, want deze schepen werden wrakken. De voorwerpen aan boord vertellen veel over hun tijd en hun bezitters.’

Wat maakt dit werk mooi?

Wilma Gijsbers: ‘Ik kan vindingrijk zijn om de collectie bekender en beter benut te maken. Het moet werken als vliegwiel: kennis die nieuwe kennis voortbrengt.’

Geertje Huisman: ‘Het is mooi om de kunstwerken op de juiste plek te laten zien. Als ik bijvoorbeeld een glas-in-loodraam uit een gesloopt gebouw een nieuwe bestemming kan geven, dan is dat een hoogtepunt voor mij.’

Peter Don: ‘Het is een extra attractie van dit werk om via de documenten de voorgangers in de erfgoedwereld een stem te geven. Zo maken we de lange lijnen zichtbaar.’

Dirk Snoodijk is eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Zie www.cultureelerfgoed.nl om de collecties te raadplegen.

Grebbelinie wordt rijksmonument

WATER ALS WAPEN

ZEG 'GREBBELINIE' EN DE MEESTE NEDERLANDERS ZULLEN ONMIDDELIJK DENKEN AAN DE HEVIGE STRIJD DIE HIER IN DE MEIDAGEN VAN 1940 PLAATSVOND. OOK ZULLEN VEEL MENSEN VERMOEDEN DAT DEZE LINIE IN DIE TIJD IS AANGELEGD. MAAR ZE IS VEEL OUDER. IN APRIL WORDT DE GREBBELINIE RIJKSMONUMENT.

GERHARD ESHUIS

Langs de rand van de Gelderse Vallei ligt een reeks dijken, forten en andere verdedigingswerken. Dit is de Grebbelinie. Ze loopt vanaf de Nederrijn bij Rhenen, via het Valleikanaal en de Eem tot aan de randmeren in het IJsselmeer. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog zijn er delen van de linie verdwenen of minder zichtbaar geworden. Zo verdrongen in Amersfoort en Leusden nieuwe wijken de linie. Andere stukken raakten in verval.

Vervolgens kwamen er in de wijde omtrek steeds meer vrijwilligers die de linie en de daarmee verbonden geschiedenis zichtbaar wilden houden. Zij richtten in 2002 de Stichting Grebbelinie op. Die vroeg in het voorjaar van 2004 de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg om de gehele linie als rijksmonument aan te wijzen. Na een zorgvuldige voorbereiding gaat dat nu, op 18 april, gebeuren.

Vanaf de 16e eeuw

Al vanaf het einde van de zestiende eeuw waren er incidenteel versterkingen aangelegd in de Gelderse Vallei. In 1744 werd er een begin gemaakt met de aarden wal die later de Grebbeliniedijk zou worden. De linie was gericht tegen een oprukkende vijand vanuit het oosten. Aan de Gelderse kant van de wal kon het land onder water worden gezet. Die watervlakte zou voor de vijand dan te diep zijn om doorheen te waden en te rijden, en te ondiep om

De Grebbeliniedijk bij Leusden

overheen te varen. Het werd een onneembare barrière, zeker met al die onzichtbaar geworden sloten en hekken.

Om het hoogteverschil tussen de Rijn bij Rhenen en de Zuiderzee te overbruggen moesten er dwarsdijken worden aangelegd om het water tegen te houden. Op die manier ontstonden er met water gevulde kommen, die als een soort traptreden naar het noorden afdaalden. Op de plaatsen die te hoog lagen om onder water gezet te kunnen worden kwamen andere verdedigingswerken. Al deze werkzaamheden resulteerden in een linie van zestig kilometer lengte.

De Fransen komen

Ondanks alle militaire activiteiten die zich hier sindsdien hebben afgespeeld is de structuur van de Grebbelinie niet wezenlijk veranderd. Daardoor is het grootste deel van de liniewal met de dwarsdijken en aarden fortificaties bewaard gebleven. Ook zijn er nog altijd sluizen, kazematten, voorposten, tankgreppels, inundatievlaktes en zelfs loopgraven te vinden. Omdat er steeds vanuit is gegaan dat ze moest worden verdedigd door een tijdelijk veldleger zijn er in de Grebbelinie geen permanente onderkomens voor de militairen gebouwd.

De eerste keer dat de Grebbelinie in paraatheid werd gebracht, was in 1793, toen Frankrijk Nederland de oorlog verklaarde. Het waterpeil in de Rijn was op dat moment echter erg laag. Daarom lukte het niet om de linie onder water te zetten. Maar geen nood, doordat de opmars niet verder kwam dan Brabant hebben de Fransen de linie niet bereikt. Toen ze onder generaal Pichegru eind 1794 terugkwamen, kon de Grebbelinie wel onder water worden gezet. Een strenge vorstperiode begin 1795 zorgde er helaas voor dat de Franse legers zonder problemen over de bevroren rivieren en de ijsvlakte van de Grebbelinie konden trekken.

Interessant is dat het deze vijand was die in 1799 de linie zijn uiteindelijke vorm heeft gegeven. De Fransen verbeterden in hun nieuwe provincie de verdediging van de dwarsdijken en legden daar aarden voorposten aan. Omdat Napoleon in 1809 echter ten onrechte meende dat er geen gevaar meer uit het oosten dreigde, werd de Grebbelinie voorlopig opgeheven als verdedigingswerk.

Bomen, hagen en hakhout

Voor de verdediging en instandhouding van de linie was ook de beplanting van belang. De eerste jaren na de aanleg waren alle onderdelen van de Grebbelinie waarschijnlijk alleen bedekt met graszoden. Rond 1800 moesten alle forten, werken en dijken worden beplant met bomen en hagen. De wilgen op de lager gelegen nattere gronden verstevigden de taluds en voorkwamen dat het water de grachtboorden zou afkalven.

Hakhout van es, wilg en eik op de bermen en taluds van de borstweringen moesten de aarden wallen bijhouden. Ook werd het hout gebruikt voor het aanleggen van versterkingen en versperingen. Het bood wal en soldaten bovendien enige bescherming tegen vijandelijk vuur en diende als levende barrière tegen aanvallers. De wortels vormden een obstakel voor vijandelijke ondermijningen en loopgraven. In vredetijd werd het hakhout door de omwonenden gebruikt voor reparaties en als brandstof. Op verschillende plaatsen zijn bij de dijken nog steeds de stobben te zien van de voor dit doel gebruikte bomen.

Weer in functie

In 1846 begonnen de Nederlandse regering en het militaire opperbevel weer het belang van de Grebbelinie voor de landsverdediging in te zien. In 1860 werd zelfs bepaald dat de Grebbelinie een van de belangrijkste verdedigingslijnen van ons land moest zijn. Naar aanleiding daarvan werden in de belangrijkste dwarsdijken nieuwe damsluizen geplaatst, zodat het gebied sneller onder water kon

De inundatievlakte van de Grebbelinie en het Valleikanaal bij Leusden

worden gezet. Om de spoorlijn Utrecht–Arnhem te beschermen werd deze dwars door een van de aarden forten aangelegd. In 1866 werd het Omleidingskanaal ten oosten van Veenendaal gegraven. Hierdoor kon de tijd waarin het land onder water kon worden gezet, worden teruggebracht van twintig naar twaalf dagen. Ondanks dat bleef de Nieuwe Hollandse Waterlinie op dat moment toch de belangrijkste verdedigingslinie. Daar, iets meer naar het westen, bij Utrecht, kon het gebied nog sneller en gemakkelijker onder water lopen.

Pas bij het graven van het Valleikanaal in de jaren dertig van de vorige eeuw kwam daar verandering in. Dit kanaal is aangelegd om de afwatering in de Gelderse Vallei te verbeteren, maar bood ook betere mogelijkheden tot het onder water zetten van de Grebbelinie. Het vormde een rechtstreekse verbinding tussen de Nederrijn en de Eem ten noorden van Amersfoort.

Het grootste deel van de liniewal met dwarsdijken en fortificaties is bewaard gebleven

De Tweede Wereldoorlog

Tijdens de mobilisatie in 1939 en 1940 kon daarom de Grebbelinie, onder de naam Valleilinie, alsnog de hoofdverdedigingslinie van ons land worden. Grote delen van het gebied kwamen onder water te staan en boerderijen die in het schootsveld stonden, werden afgebroken. Rond Veenendaal werden uitgestrekte loopgraven en tankgrachten gegraven en er werden 271 betonnen mitrailleurkazematten gebouwd. Op 10 mei 1940 vielen de Duitse troepen ons land binnen. Hoewel de strijd bij de Grebbeberg het bekendst is geworden, werd er ook zwaar gevochten op andere plaatsen in de linie. Vooral bij de Aschatterkade bij Leusden en bij Scherpenzeel. Ook daarna was het werk aan de linie nog niet af. Weer was het onze vijand die eraan verder bouwde. Het zou de laatste aanpassing worden. De Duitsers keerden in 1944 de Grebbelinie om. Ze kreeg nu de naam Pantherstellung en moest een vanuit het westen naar Duitsland optrekkende vijand tegenhouden. De Duitsers bouwden langs de linie meer dan twintig kanonkazematten, waarvan er nu nog twaalf staan. In 1951 is de Grebbelinie als verdedigingslinie voorgoed opgeheven.

Gerhard Eshuis is projectmedewerker bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, g.eshuis@cultureelerfgoed.nl.

EEN TOEKOMST VOOR BOERDERIJEN

Handreiking voor de herbestemming en verbouwing van monumentale boerderijen

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 64 pag., gratis te verkrijgen via info@cultureelerfgoed.nl

Dagelijks verdwijnt in Nederland het boerenbedrijf uit historische boerderijen. Voortaan wordt er ook gewoon in schuur en stal. Soms wordt de boerderij iets anders, zoals een kantoor. Verbouwen dus. Maar ook monumentale boerderijen die hun agrarische functie wel behouden, worden vaak aangepast. Deze handreiking biedt uitgangspunten, richtlijnen, visuele voorbeelden en concrete tips hoe een boerderij verbouwd kan worden met respect voor de historie.

LAND VAN MELK EN HONING?

Waardstellend archeologisch onderzoek (februari-juli 2006) naar middeleeuwse veenterpen in de Peizer- en Eeldermeden (gem. Noordenveld) in het kader van inrichting en beheer van het archeologische monument Peizermeden

J. van Doesburg, A. Müller en J. Schreurs, Rapportage Archeologische Monumentenzorg 178, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 236 pag., € 27,50, ISBN 978 90 5799 156 1, te verkrijgen via www.spa-uitgevers.nl

De terpen in dit gebied in Drenthe zijn helemaal geen terpen. Hier stonden in de middeleeuwen boerderijen met muren van plaggen en vloeren van leem. Om die leemlaag heen klinkt de veenbodem in, waardoor de resterende huisplaatsen verhogingen in het landschap zijn gaan vormen.

BOUWHISTORISCH ONDERZOEK WERKT!

Geef bouwhistorie een plaats in het gemeentelijk erfgoedbeleid

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 8 pag., gratis te verkrijgen via info@cultureelerfgoed.nl

Bouwhistorisch onderzoek helpt cultuurhistorische waarden in beeld te brengen. Deze brochure laat zien welke ruimte wetten en regelingen bieden om bouwhistorisch onderzoek een plaats te geven in gemeentelijk beleid.

GROLLOO-ZUIDESCH (GEMEENTE AA EN HUNZE, PROVINCIE DRENTE)

Archeologische veldkartering en archeologisch booronderzoek

J. van Doesburg, A. Müller e.a., Rapportage Archeologische Monumentenzorg 182, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 56 pag., € 12,50, ISBN 978 90 5799 162 2, te verkrijgen via www.spa-uitgevers.nl

Onder dit middeleeuwse bouwland bevinden zich resten van ijzerovens, van een prehistorische nederzetting en van een middeleeuws erf.

MEESTERLIJKE VROUWEN

Kunstenaars (v) uit de rijkscollectie

Geertje Huisman, Karianne van der Meij e.a., Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 104 pag., gebonden, gratis te verkrijgen via info@cultureelerfgoed.nl

48 werken uit de kunstcollectie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed krijgen in dit boekje aandacht. Ze zijn gemaakt door veertig vrouwelijke kunstenaars. Er staan bijvoorbeeld foto's in van Emmy Andriessse, tekeningen van Nelly Bodenheim, een schilderij van Thérèse van Duyl-Schwartz, glasramen van Jacoba van Heemskerck en een papieren armband van Nel Linssen. Het boekje is gemaakt om de overgang van het Instituut Collectie Nederland naar de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed te markeren.

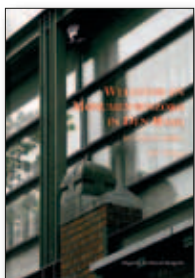

ONDERZOEK LANGS DE MAAS BIJ AFFERDEN (GEMEENTE BERGEN) IN 2008

Een oppervlaktekartering en proefsleuvenonderzoek ten behoeve van een gebiedsgerichte waardering

T. de Groot en A. Müller, Rapportage Archeologische Monumentenzorg 183, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 96 pag., € 15,-, ISBN 978 90 5799 165 3, te verkrijgen via www.spa-uitgevers.nl

Tegen de verwachting in hebben egaliseren en diep ploegen de sporen van een Romeinse schuur en smidse wél aangetast.

WELSTAND EN MONUMENTENZORG IN DEN HAAG

Een historische verkenning

M.M. Teunissen, De Nieuwe Haagsche, Den Haag, 176 pag., gebonden, € 29,95, 978 94 6010 052 9

Directeur Jan Kalf van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, de voorganger van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, werd in 1920 ook voorzitter van de eerste gemeentelijke monumentencommissie van Nederland, die van Den Haag. Zo kon de gemeente de ontwikkelingen in de monumentenzorg op de voet volgen. Dit boek schetst een beeld van hoe een historische stad door de jaren heen bouwt en verbouwt.

PREHISTORISCHE JAGERS BIJ STROE

Waardstellend onderzoek van een vindplaats van de Hamburgcultuur in het Kootwijksche Veld (gem. Barneveld)

E. Rensink en J.W. de Kort, Rapportage Archeologische Monumentenzorg 184, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 86 pag., € 20,-, ISBN 978 90 5799 166 0, te verkrijgen via www.spa-uitgevers.nl

De sporen van een kortstondig gebruikt kampement bij Stroë vormen geen behoudenswaardige vindplaats. De 59 stenen werktuigen die hier zijn gevonden lagen niet meer op hun oorspronkelijke plaats.

ZOEKEN NAAR DE ANTELSE WATERMOLEN

Resultaten van het archeologisch onderzoek naar de verdwenen Antelse watermolen (Liempde, gemeente Boxtel, provincie Noord-Brabant) in de periode september 2008 - april 2009

J. van Doesburg, J.W. de Kort en K.A.H.W. Leenders, *Rapportage Archeologische Monumentenzorg 186*, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 76 pag., € 20,-, ISBN 978 90 5799 168 4, te verkrijgen via www.spa-uitgevers.nl

De resten van de watermolen die in ieder geval tussen 1371 en 1592 in Liempde heeft gestaan, zouden beschermd kunnen worden als archeologisch rijksmonument. Bovendien zouden ze als informatiebron hebben kunnen dienen om even verderop een dergelijke molen te herbouwen. Maar de resten zijn niet gevonden. Waarschijnlijk zijn ze in de twintigste eeuw volledig vergraven.

DE GRAFVELDEN EN GRAFVONDSTEN OP EN ROND DE VELUWE VAN DE LATE BRONSTIJD TOT IN DE MIDDEN-IJZERTIJD

R.S. Hulst en A.D. Verlinde, *Nederlandse Archeologische Rapporten 39*, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 208 pag., gebonden, € 37,50, ISBN 978 90 5799 173 8, te verkrijgen via www.spa-uitgevers.nl

De auteurs vergelijken de prehistorische graven op de Veluwe met die in de omliggende streken.

VERLEDEN WORDT HEDEN

Een handreiking voor vrijwilligers in de archeologische monumentenzorg

Tonnie van de Rijdt-van de Ven en Ria Berkvens, *AWN*, Eindhoven, 136 pag., voor archeologen gratis te verkrijgen via www.awn-nederland.nl

Het zijn bevlogen hobbyisten, vrijwillige veldwerkers en ervaren oren en ogen. Deze handreiking levert amateurarcheologen basale kennis over onderzoek, regels en hoe je je als vrijwilliger kunt inzetten. De geactualiseerde heruitgave is met financiële steun en inhoudelijke inbreng van onder andere de Rijksdienst verschenen.

HERITAGE MANAGEMENT OF FARMED AND FORESTED LANDSCAPES IN EUROPE

Andreas Büttner, Emmet Byrnes e.a., *EAC occasional paper 4*, Archeolingua, Budapest, 184 pag., gebonden, € 30,- + verzendkosten, ISBN 978 963 9911 17 8 47 procent van Europa is bebost en 40 procent is boerenland. Dat betekent dat ook het leeuwendeel van de archeologische resten zich daar bevindt. In deze bundel gaan de archeologieconsulenten Cees van Rooijen en Guido Mauro van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in op de Nederlandse situatie.

DIRK SNOODIJK, *eindredacteur bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*, d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl. Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed www.cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Verschijnt vier maal per jaar.

Jaargang 3, nummer 2, lente 2011

Eindredactie Dirk Snoodijk

Redactie Niek Bremer, Mieke Bus, Jan van 't Hof, Paul Schaap, Hans Schraven en Cees van 't Veen

Redactieraad Ruben Abeling, Fulco van den Berg, Peter Don, Tessa de Groot, Fon Habets, Geertje Huisman, Floortje Kok, Ben Kooij, Marije de Korte, Lammert Prins, Lies Resink, José Schreurs, Marike Snoek, Alie van Veenendaal en Huub van de Ven

Teksten Vrijwel alle artikelen zijn geschreven door medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Afbeeldingen Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (pag. 3 Jos Stöver & Kris Roderburg, 4 Jan van Galen, 10 Dierk Hendriks, 12 Ruben Schipper, 13, 18 & 27 Serge Technau, 14 Chris Booms, 15 Gert Jan Luijendijk, 16 Rik Hoogewoud, 22 René Gerritsen, Tim Koster & Ton Penders, 31 Jeroen Bouman en 32 Robert Jan Stokman), tenzij anders vermeld

Vormgeving ontwerpjanhaandrikman, Doornenburg

Druk Boom & van Ketel grafmedia, Haarlem

Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend. ISSN 1878-7827

Gratis abonnementen op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed met brochures:

info@cultureelerfgoed.nl of 033 - 421 7 456. De InfoDesk is er ook voor adreswijzigingen, bestellingen van meerdere exemplaren en al uw vakinhoudelijke vragen.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort

Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort

033 - 421 7 421 | fax 033 - 421 7 799

info@cultureelerfgoed.nl

www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Archief, bibliotheek en collecties

Open ma t/m vr 9-17 uur

bibliotheek@cultureelerfgoed.nl

Vestiging Lelystad

Oostvaardersdijk 01-04 | 8244 PA Lelystad

0320 - 269 700

Vestiging Amsterdam

Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam

020 - 305 4 771

Vestiging Rijswijk

Visseringlaan 3 | 2288 ER Rijswijk

070 - 307 3 800

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed staat voor de bescherming van het roerende en onroerende erfgoed van nationaal belang. Met specialistische kennis stimuleert de dienst een goede zorg voor archeologie, monumenten, cultuurlandschap, beeldende kunst en kunstnijverheid.

Een bezoek aan de Rijksdienst in Amersfoort valt wellicht te combineren met een bezoek aan Kunst aan de Eem, de kunsthall verderop in hetzelfde gebouw. Zie voor de actuele tentoonstellingen www.kunsthalkade.nl.

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gedrukt op FSC-gecertificeerd papier.

Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen.

Het blad is gedrukt onder certificering van de Stichting Interne Milieuzorg.

Ook het polystyreen waar het blad in wordt verstuurd geeft bij verbranding geen schadelijke stoffen af.

ONBEKENDE MAN IN ONDERHOUD

Lang werd dit schilderij aangezien voor het portret van raadpensionaris Johan de Witt. Pas twintig jaar geleden is deze identificatie in twijfel getrokken. Inderdaad lijkt de man maar weinig op Johan de Witt zoals we hem kennen van andere portretten. De onbekende man is rond 1660 geschilderd door Nicolaes Maes. Het portret behoort tot de kunstcollectie die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert. Sinds ongeveer 1950 hangt het op het Ministerie van Algemene Zaken op het Binnenhof. Momenteel restaureert de dienst het schilderij. De foto laat

het zien tijdens de restauratie. De oude, vergeelde vernislaag en de overschilderingen zijn al verwijderd. Maes heeft het werk geschilderd op een eikenhouten paneel, dat samengesteld is uit drie verticale planken. De rechterplank is ooit losgebroken, met schade aan de verflagen langs de naad als gevolg. Het grote beschadigde gebied aan de linkerkant was bij een vorige restauratie met donkere verf overschilderd. De beschadiging is waarschijnlijk ontstaan doordat het schilderij toen te ruw werd schoongemaakt. Bij de huidige restauratie is er eerst een tussenvernis

aangebracht. Daarna worden de beschadigingen zorgvuldig geretoucheerd. Ter afsluiting van de behandeling zal een tweede vernislaag volgen. Na de restauratie wordt de onbekende man van Maes weer op het Ministerie van Algemene Zaken teruggehangen.

ERIC DOMELA NIEUWENHUIS, conservator en ZEPH BENDERS, restauratiespecialist schilderijen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, e.domela@cultureelerfgoed.nl en z.benders@cultureelerfgoed.nl.